

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

מרכז המחקר
המכללה לביטחון לאומי

מצרים 2014

ניתוח גאואסטרטגי

עורכים: ארנון סופר ואנטון ברקובסקי

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

מרכז המחקר
המכללה לביטחון לאומי

מצרים 2014: ניתוח גאואסטרטגי

עורכים: ארנון סופר ואנטון ברקובסקי

ספטמבר 2014

המרכז למחקר של המכללה לביטחון לאומי, צה"ל

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי שואף לעסוק בחקר תופעות מתהוות בהקשרי הביטחון הלאומי, מפתח ידע אקטואלי להוראה במכללה ומשתתף בניסיון לנסח תפיסת ביטחון רשמית ועדכנית למדינת ישראל, בהובלת המועצה לביטחון לאומי. חצר המכללות מבקשת לשמש אכסניא ובית מדרש, אשר בו יתפתח ידע חדש ורלבנטי עבור גופי הביטחון הלאומי, מכללות צה"ל וגופי מחקר עמיתים, בארץ ובחו"ל, ובהשתתפותם. המרכז שם לו למטרה לממש את הייעוד המחקרי של המכללה לביטחון לאומי, תוך ניצול יתרונו היחסי בתחום הביטחון הלאומי כמקום מפגש בין-ארגוני ולאור ניסיונם המעשי של התלמידים, הבא לידי ביטוי במחקה.

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, ובהם משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ובמוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **ארנון סופר**

עריכה גרפית והבאה לדפוס: **נוגה יוסלביץ**

הודפס בישראל בשנת 2014

© כל הזכויות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה.

ISBN 965-7437-43-8

הדפסה: א.א.א. הדפסות בע"מ

<http://ch-strategy.hevra.haifa.ac.il>

תוכן העניינים

5	פתח דבר
6	מבוא
7	גודל המדינה, שטחה הריבוני, שכנותיה גבולותיה וחלוקתה פנימית
10	תכסית ואקלים
11	שינויי אקלים: השפעות והשלכות
17	מצרים – "מתנת הנילוס"
19	הידרופוליטיקה
25	היבטים דמוגרפיים
27	עיור
31	הגירת פנים והגירת חוץ
35	השלכות הדמוגרפיה
37	כלכלה
39	חקלאות
42	תעשייה
43	משק האנרגיה במצרים
43	ענף הנפט
44	ענף הגז
45	מערך ההולכה
47	משק החשמל
48	ענף התיירות
50	תחבורה
50	תחבורה ימית
51	תחבורה יבשתית
53	תחבורה אווירית
55	הפריפריות
55	אגמי טושקה ותוכנית העמק החדש
59	חצי האי סיני
61	התפתחות אזור הספר בסיני
65	הוואקום השלטוני בסיני ומשמעויותיו
66	יחסי מצרים עם שכנותיה הקרובות והרחוקות
66	יחסי מצרים-סודאן
66	יחסי מצרים-לוב

67	יחסי מצרים-טורקיה
68	יחסי מצרים-איראן
69	יחסי מצרים-מדינות חצי האי ערב
70	יחסי מצרים-סוריה
70	יחסי מצרים-ירדן
71	יחסי מצרים-אתיופיה
71	יחסי מצרים-דרום סודאן
72	יחסי מצרים-רוסיה-ארצות הברית
73	יחסי מצרים-ישראל
75	סיכום
78	מקורות

פתח דבר

עבודה זו היא פרי עיבוד ועדכון של עבודות תלמידי מחזור מ' (2012–2013) במכללה לביטחון לאומי, שנעשו בידי פרופ' ארנון סופר, ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה וראש המרכז למחקר של המכללה לביטחון לאומי. סייע בעריכה ובעדכון ד"ר אנטון ברקובסקי, חוקר בקתדרת חייקין. תלמידי המחזור שתורמו את חלקם החשוב לחוברת זו על פי נושאים:

על הדמוגרפיה המצרית: צחי שגב, יאיר וולנסקי, ידידיה אורון, רועי תמיר,
על הגירות פנים וחוץ: ארי חוזה, נוחי מנדל, גיא חזות, ראובן מירון,
על כלכלת מצרים: נילי טולדנו, אילן עזראן, משה פינקרט, מוניר עמאר, סלע אייל,
על שינויי האקלים במצרים: ירדנה דורון, שלמה טואף, שמעון צנציפה, אריאל שר,
על יחסי החוץ של מצרים: משה יהלומי, אפי רוזן, מישל ינקו, חיים עידו, ארי נוימן,
על סיני כספר: טליה לנקרי, משה כהן, נתן בוזנה, א"מ, טליה לנקרי,
על הנילוס: יואב אברגיל, יורם לרדו, נתי כהן,
ועל התכלול והסיכום: שרון אפק, מירב קירשנר, נמרוד שפרוני, כפיר שלח.

תודה לעפרה פרי על העריכה הלשונית, למורן זגה על הערותיה המועילות, לנורית ליטבר על הביצוע החוזר בעריכה, ולנוגה יוסלביץ על המפות וההבאה לדפוס.

כל החומר המובא בחוברת זו מתבסס על מקורות נגישים לציבור הרחב שנותחו בכלים רגיונליים. באופן טבעי, אנו מדגישים את הנושאים שחשיבותם הגאואסטרטגית לישראל רבה במיוחד. משום כך הרחבנו בנושאי המים, התהליכים הדמוגרפיים העוברים על מצרים, שינויי האקלים ותרומתם השלילית למשבר הכלכלי-חברתי העובר על מדינה זו. הדגשנו את אזורי הפריפריה שלה ובעיקר את סיני, וייחדנו פרק גדול ליחסי מצרים עם הסובבים אותה.

מבוא

למצרים מקום בל יימחה בהיסטוריה האנושית. אימפריה זו, שהשתרעה מאתיופיה עד סוריה, היתה צור מחצבתן של הפירמידות, של אבן הרוזטה ושל הספרייה הגדולה באלכסנדריה, ארצם של תחותמס השלישי, רעמסס השני, של המלך תלמי ושל קליאופטרה. ספרי ההיסטוריה עמוסים בתיאורי מצרים העתיקה, עושרה, תרבותה, מנהיגיה והשפעתה. חותמה היה טבוע על העולם העתיק כולו.

מצרים המודרנית אינה דומה לקודמתה העתיקה. רוב תושביה כיום אינם צאצאי העם המצרי הקדום, לא אתנית ולא תרבותית. זאת מדינה שאינה עשירה כלל, הנמצאת במצב של אי-סדר חברתי ופוליטי והתלויה במובנים רבים בסביבתה הקרובה והרחוקה. בארבע השנים שלאחר אירועי "האביב הערבי" והזעזוע הפנימי העמוק שבא בעקבותיו חוותה מצרים כמה וכמה חילופי שלטון: עם תום השלטון הנשיאותי ארוך השנים של מובארכ הפכה מצרים בן רגע לאנרכיה; זו הוחלפה אחרי הבחירות בשלטון של האחים המוסלמים; האחרון לא שרד חודשים רבים והסתיים בהפיכה נוספת, הפעם צבאית, שהפכה לממשל אזרחי (נכון לאמצע 2013). על כן מצרים עומדת כיום בצומת דרכים פוליטי וגאופוליטי (Rutherford 2013). זוהי לה שעת מבחן, מבחן הקשור בטבע, באדם ובפוליטיקה האזורית והבינלאומית. מבחן קשה זה אינו סוגיה מצרית פנימית בלבד. למצרים חשיבות אזורית, אף שהיא לא בשיא כוחה. בערה שתידלק במצרים עלולה להתפשט לאזור כולו על כן, להתפתחויות במצרים יכולות להיות השלכות רחבות לישראל. חשוב אפוא להכירה ולהבין את הנושאים המורכבים המעצבים את דמותה.

גודל המדינה, שטחה הריבוני, שכנותיה גבולותיה וחלוקתה פנימית

רפובליקת מצרים הערבית, כפי שנקראת מצרים כיום, שוכנת בפינה הצפונית-מזרחית של אפריקה ובשטח קטן של יבשת אסיה (חצי האי סיני), ומשתייכים אליה גם תעלת סואץ ואיים בים האדום. האי החשוב ביותר מבחינה אסטרטגית למצרים, אך גם לירדן ולישראל, הוא האי טיראן שבמצרי טיראן, השולט על הכניסה הימית למפרץ עקבה, בדרך לישראל ולירדן.¹

שטחה הריבוני של מצרים עולה על מיליון קמ"ר (1,001,450 קמ"ר). זהו שטח הגדול פי שניים מזה של ספרד, יותר מפי ארבעה מזה של בריטניה, כמעט פי 5.5 מזה של סוריה, פי 11 מזה של ירדן ופי 45 מזה של ישראל. מתוכו תופסת היבשה כ-995,450 קמ"ר ושטחי המים (אגמים, נחלים, אך בעיקר הנילוס עצמו) משתרעים על כ-6,000 קמ"ר.

מצרים גובלת בצפון מזרח עם ישראל (255 ק"מ) ועם רצועת עזה (11 ק"מ), במערב עם לוב (1,150 ק"מ), בדרום עם סודאן (1,273 ק"מ). בצפון גובלת מצרים עם הים התיכון, במזרח יש לה גבולות ימיים בים האדום עם ישראל, עם ממלכת ירדן ועם ערב הסעודית. אורך קו החוף כולו של המדינה הוא 2,450 ק"מ.

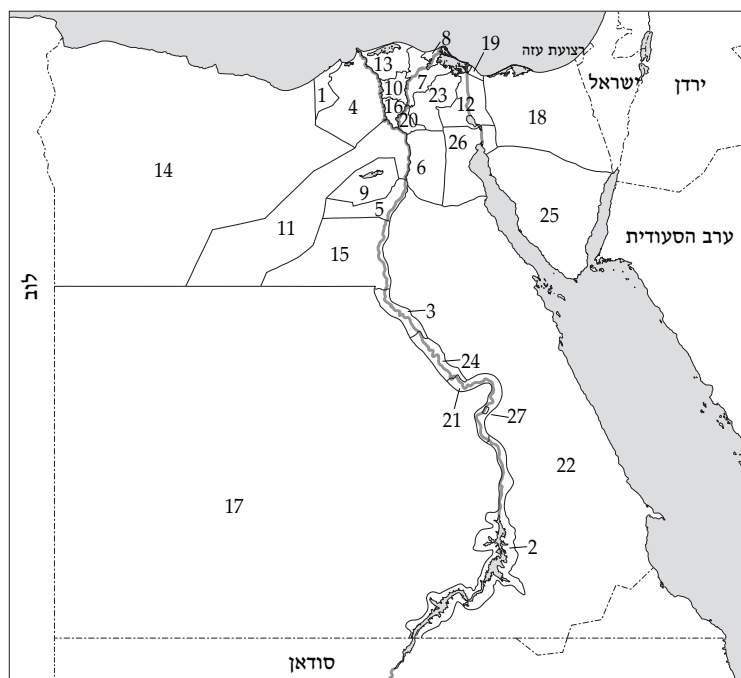
רוב גבולותיה היבשתיים של מצרים עוברים באזורים שוממים, בלב המדבר. לרוב מדובר בקווי סרגל ישרים, שאינם מתחשבים בתנאי השטח ובמכשולים הטבעיים. רובם הם פרי החלוקה של אזורי השפעה בין המעצמות האירופיות בתקופה הקולוניאלית. כך נקבע הגבול בין מצרים לסודאן, ששתיהן היו תחת השפעה בריטית, או זה שבין מצרים ללוב, שהיתה בחסות איטליה. הסכם השלום בין ישראל למצרים שנחתם ב-1979 החזיר את המצב, עם תיקונים קטנים, אל הגבול ההיסטורי של שנת 1906 – קו רפיח-טאבה. הקו הזה גם הוא נקבע על פי מדיניות הגבולות של האימפריות הקולוניאליות, במקרה זה בריטניה והאימפריה העות'מנית ששלטה אז על ארץ ישראל.

רוב גבולות מצרים אינם מסומנים או מסודרים כהלכה. אין מדובר בגדר, חומה, או כל מכשול רציף אחר שימנע הסגת גבול, מלבד מעברי הגבול שנמצאים על צירי תחבורה עיקריים. מצרים לא גידרה את שטחה כדי למנוע כניסה או יציאה של מבריחי גבול או של אזרחיה לאורך אלפי ק"מ של אזורים מדבריים וריקים מאדם. מהלך כזה היה עולה הון רב ולא היה מועיל בהרבה. על כן זרמו למצרים דרך סודאן פליטים ומהגרים מאפריקה, במקביל מצרים רבים חיפשו את עתידם בלוב העשירה יותר, במדינות המפרץ הפרסי ובירדן.

1 סוגיית הריבונות על האי טירן, כמו על האי סנפיר הקרוב, שנויה במחלוקת בין מצרים לבין סעודיה. שאלת הריבונות אינה מאפילה על היחסים בין המדינות, שכן איים אלה אינם מאוכלסים באזרחים, אלא מאוישים בכוחות מזוינים מצרים ואמריקניים. האמריקנים הם שהיו ערבים לחופש השיט במצרי טיראן אחרי כריתת חוזה השלום בין ישראל למצרים.

הגבול היוצא דופן היחיד הוא גבולה של מצרים עם ישראל, ובמידה פחותה יותר עם עזה. עד 2012, גם הגבול בין סיני לנגב היה פרוץ, והמציאות היתה של תנועות אדם וסחורות לא חוקיות בהדרגת מלווים בדווים. במקום עברו והועברו סמים, נשים שנועדו לזנות, נשק וחוליות טרוו, וכן עשרות אלפי מסתננים מסודאן, אתיופיה, אריתריאה וסומליה. רק חלקם הקטן הוגדרו כפליטים, וכל השאר היו מהגרי עבודה שחיפשו ומצאו בישראל הזדמנות לשיפור מצבם הכלכלי והחברתי. גידור הגבול מהצד הישראלי החל רק בשנת 2011 והסתיים בסוף דצמבר 2012.

ב-2013 היתה מצרים מחולקת מבחינה מינהלית ל-27 מחוזות ששטחם ומספר תושביהם שונה (איור 1). מדי פעם מנסים המצרים להוסיף יחידות מינהליות במטרה ליעל את המשילות, בעיקר

שם המחוז	מספר המחוז במפה	שם המחוז	מספר המחוז במפה	שם המחוז	מספר המחוז במפה
פורט סעיד	19	אל-ערביה	10	אלכסנדריה	1
אל-קליוביה	20	אל-גיזה	11	אסואן	2
קינא	21	איסמעיליה	12	אסיוט	3
הים האדום	22	כפר א-שייח'	13	אל-בחירה	4
א-שרקיה	23	מטרוח	14	בני סויף	5
סוהאג	24	אל-מניא	15	קהיר	6
דרום סיני	25	אל-מנופיה	16	א-דקהליה	7
סואץ	26	העמק החדש	17	דמיאט	8
לוקסור	27	צפון סיני	18	אל-פיום	9

איור 1: מפת מצרים: שכנותיה וחלוקה אדמיניסטרטיבית פנימית.

במחוזות מאוכלסים מאוד, שהם קטנים יחסית בשטחם, אך צפופים ביותר מבחינת התושבים. כך, באפריל 2008 נוסד מתוך מחוז גיזה – מחוז השישה באוקטובר; מתוך מחוז קהיר – מחוז חילואן. אך הרפורמה לא צלחה, וב-2011 סופחו בחזרה מחוזות הבת למחוזות האם. לעומתם, מחוז לוקסור שנוצר ב-2009 מתוך המחוז קינא, עדיין שומר על עצמאותו.

תכסית ואקלים

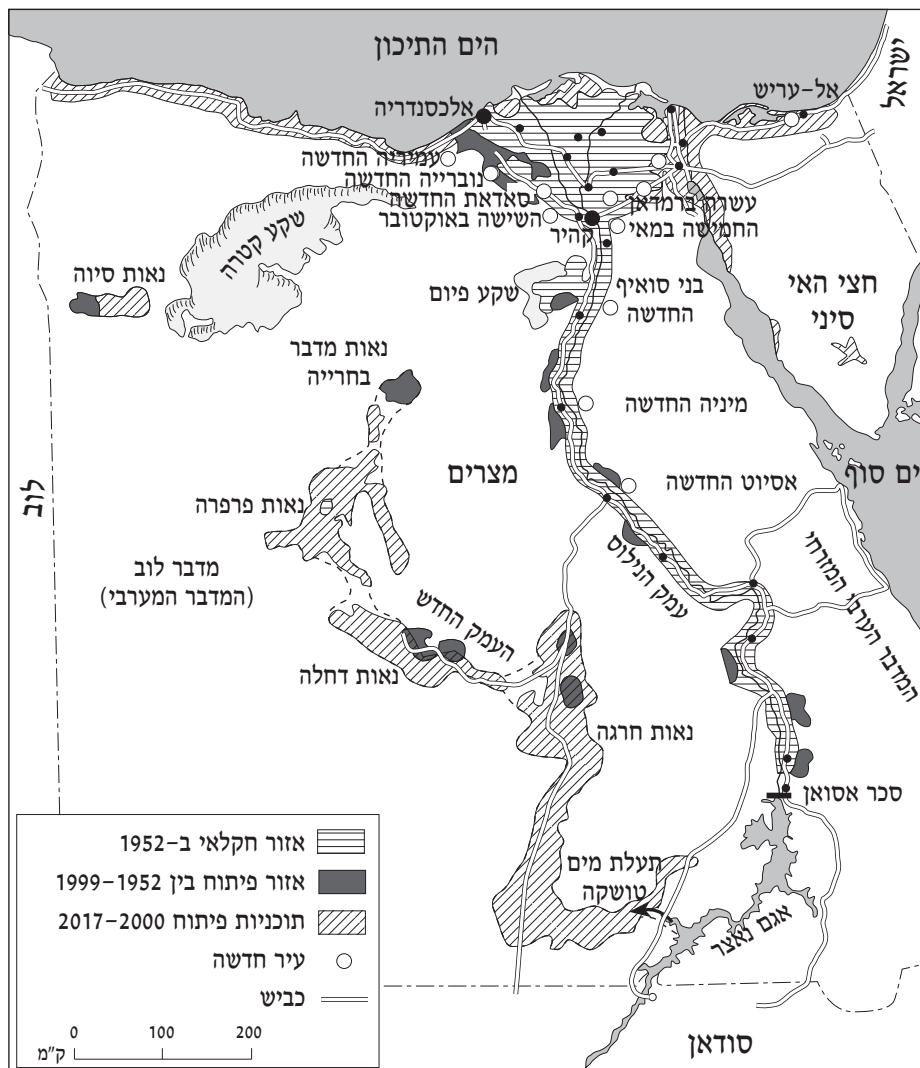
מבחינה פיזית ניתן לחלק את מצרים לארבע יחידות משנה עיקריות: עמק הנילוס, המדבר הערבי, המדבר המערבי וחצי האי סיני. היחידה העיקרית והחשובה ביותר, שבה מרוכזים כל חיי מצרים לאורך ההיסטוריה הארוכה שלה, היא עמק הנילוס. יחידה זו כוללת את אזור הדלתא של הנילוס, או מצרים התחתונה, שמתחילה מצפון לקהיר, ואת מצרים העליונה – החלק הנמצא מדרומה. רוחב הנהר הוא 300–500 מטר, אך רוחבו של העמק נע בטווחים שבין 10 ל-20 ק"מ. אזור הדלתא רחב בהרבה – אורכו כ-170 ק"מ ורוחבו המרבי כ-200 ק"מ. אזור זה הוא בין הפוריים בעולם. מי הנילוס והסחף הרב שהביאו במשך אלפי שנים, והאקלים הייחודי (שיתואר בהמשך), יצרו גן עדן חקלאי. ברוב חלקי הדלתא אפשר לזרוע ולקצור שלוש פעמים בשנה.

המדבר הערבי שנמצא ממזרח לנילוס הוא חלק מהמדבר הנובי. מדובר בנוף של רכסי הרים היורדים בתלילות לעבר הים אדום במזרח. בשל כך, רצועת החוף שלו צרה ומבותרת בנחלים קצרים. המורדות המערביים של הרכסים מתונים יותר.

המדבר המערבי נמצא מערבית לנילוס והוא חלק ממדבר לוב. המדבר המערבי, התופס כשני שלישים משטחה של מצרים, מורכב מרמות גיר ומדיונות של חול. בשל בלייה וסחיפת חול נוצרו באזור שקעים רבים. בחלקו הצפוני יש חבלים רבים הנמצאים מתחת לפני הים, כמו שקע קטרה (133 מ' מתחת לפני הים). מי תהום נובעים מקרקעית השקעים ויוצרים נאות מדבה. בנווה מדבר כזה אפשר להתיישב ולעסוק בחקלאות. לא הרחק מהנילוס, בקרבת אגם נאצר, הפכו המצרים שקעים כאלה לאגמים מלאכותיים. מדובר באגמי טושקה (Toshka) ובפרויקט שאפתני ביותר שנקרא העמק החדש. עליהם ועל הפרויקט יפורט בנפרד בהמשך.

חצי האי סיני מנותק ממצרים על ידי ים סוף ותעלת סואץ. חלקו הצפוני הוא מישורי עם גבעות. בצפונה, לאורך חוף הים התיכון, נמצאת רצועה חולית ברוחב 45–70 ק"מ, ובה מתגוררת רוב אוכלוסייתו ומתקיימת עיקר הפעילות הכלכלית של האזור. מרכז חצי האי ובעיקר דרומו הם הרריים, בעלי תנאים פיזיים קשים למחיה. סופות שלגים אינן נדירות בדרום סיני ההררי.

רוב שטחה של מצרים נמצא בתחום רצועת המדבריות של צפון אפריקה, כלומר תחת השפעה של אקלים מדברי חם ובעיקר יבש, עם משרע טמפרטורות גדול בין יום ללילה ובין קיץ לחורף. רק ברצועה דקה ביותר, לאורך חופי הים התיכון ובדלתא, מורגשת השפעת האקלים הים-תיכוני. ממוצע המשקעים השנתי באזור זה מגיע ל-100–200 מ"מ. מזה נהנית גם העיר השנייה בגודלה במדינה – אלכסנדריה. בשאר חלקי מצרים, ככל שמדרימים מכיוון הים התיכון אל פנים היבשת, כמות המשקעים הולכת ופוחתת. בקהיר היא עומדת על כ-25 מ"מ בשנה בלבד.

איור 2: הרחבת שטחי החקלאות במצרם ועריה החדשות

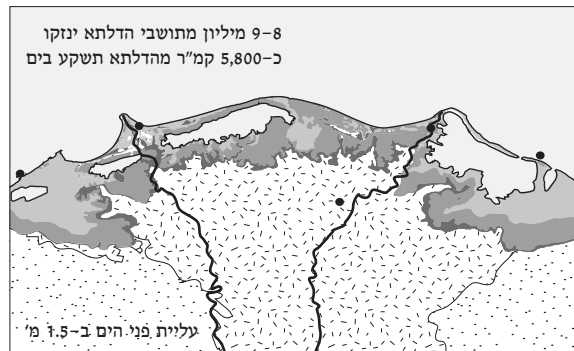
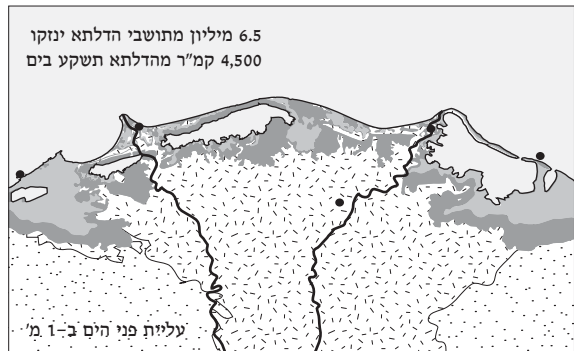
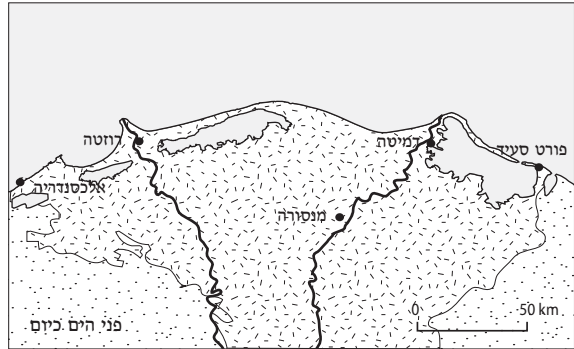
שינויי אקלים: השפעות והשלכות

שינויי האקלים הגלובלי הוא האתגר הראשון במעלה שעומד בפני האנושות במאה ה-21. משבר האקלים חוצה יבשות ומשטרים, משפיע על החמצן שבני האדם נושמים, על איכות המים שהם שותים (ואף על כמות המים במקומות מסויימים), על יכולתם להפיק מזון ועל המלחמות שהם מעורבים בהן (פז וקידר 2007; ברקובסקי וסופר 2014). אין לנתק בין שינויי האקלים לבין הביטחון הלאומי של מדינה. מצרים ממחישה היטב תובנה זו.

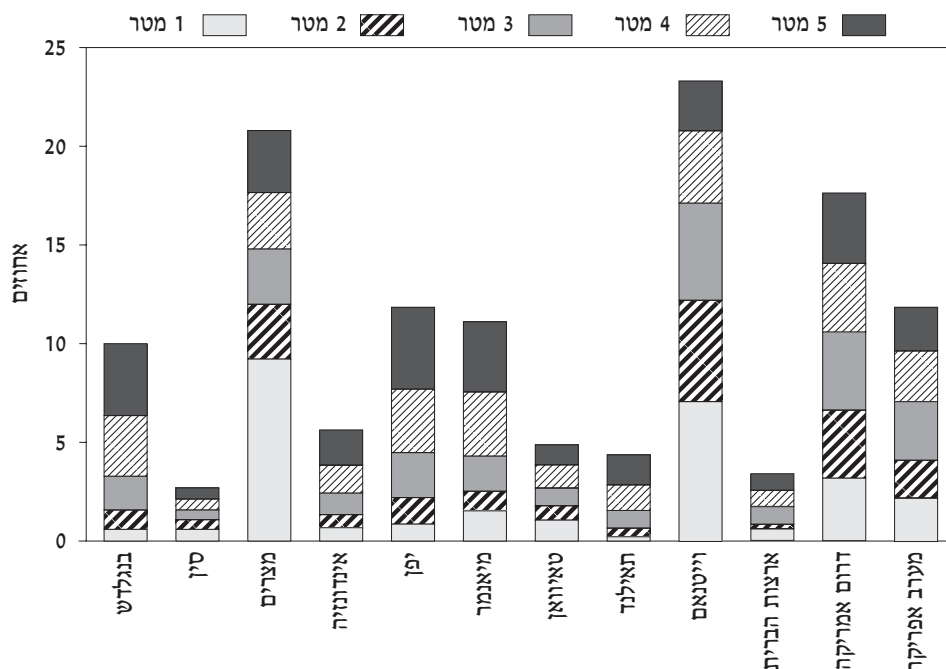
ההתחממות הגלובלית תביא לעליית מפלס פני האוקיינוס העולמי, ההתייבשות תכה באזורים שהם ממילא יבשים, וגם ביבשים למחצה. לגורמים הללו אין סקאלת הזמן מוגדרת, אמינה וקבועה, שכן מדובר בשינויים אטיים ולא בהכרח עקביים. עם זאת, שילובם במציאות הקשה של מרבית מדינות העולם העניות, המשוסעות, המסוכסכות והתלותיות הופכת, כבר כיום את שינויי האקלים לזרזים של תהליכים כלכליים, חברתיים, פוליטיים וגאופוליטיים רבים.

לשינויי האקלים יהיו השלכות רבות: קרחונים יומסו והמים יציפו את אזורי חוף וימליחו את האקוויפרים החופיים; תגבר ההתאדות, ירד מפלס המים העיליים והרכב המים ישתנה; תתפשט תופעת המידבור; ייפגע ענף החקלאות; ייגרם מחסור במזון ומחיריו יאמירו; ניתן לצפות למאבק על המקורות השונים שיהיו במחסור גובר; אוכלוסיות רבות ייעקרו מבתיהן; יורגש צורך ביותר מקורות אנרגיה (בשל המחסור הצפוי במים, בגלל הגברת הצריכה בחשמל לקירור, לשאיבה, להובלה ולהתפלה של מים); ענף התיירות ישנה פניו – תיירים יימנעו מלבקר באזורים מוכים; מצבם הבריאותי של מיליוני אנשים ייפגע; וייתכן שישתנו נתיבי התחבורה העולמיים (סופר 2011). במידה מסוימת ניתן אף לצפות לשינויים גאופוליטיים מרחיקי לכת: הגברת תנועות בדלניות, אירידנטיות, התפרקות מדינות קיימות ויצירת חדשות, וגם שינויי גבולות (ברקובסקי וסופר 2013). אשר למצרים, לשינויי האקלים עלולות להיות ארבע השלכות ישירות:

1. **פגיעה בכלכלה עקב עליית מפלס מי הים והקטנת ספיקת הנילוס.** עד שנות האלפיים הסתכמה המגמה של עליית מפלס פני הים במזרח התיכון בכ-1 ס"מ לשנה. בעשור הראשון היא התמתנה לרמה של 0.5 ס"מ לשנה. עם זאת, הדלתא של מצרים מושפעת מתהליכים גאומורפולוגיים מעוררי דאגה. בשל סכירת הנילוס הצטמצם הסחף הרב, שבין היתר הזין והרחיב את אזור שפך הנילוס לים. החול, הנסחף לאט עם זרמי ים חופיים, "מקל" על מי הים התיכון לכרסם משטחה. דבר זה מלווה בהמלחת האקוויפרים החופיים. איור 3 מדגים את התוצאות הרוות האסון של עליית פני הים התיכון. עלייה בחצי מטר תגרום להצפת שטח של כ-1,800 קמ"ר, שכיום חיים בו כ-3.8 מיליון בני אדם. הצפה שגובהה מטר תחייב פינוי של כ-6 מיליוני מצרים. אזור זה הוא אלפי שנים עתודת העיבוד החקלאי של מצרים, והוא פגיע מאוד לעליית פני הים. עלייה של 1 מטר בגובה פני הים תגרום פגיעה בכ-10% אחוזים משטח החקלאות במצרים (Chen, McCarl and Chang 2012). איור 4 מלמד עד כמה גבוה שיעור זה בהשוואה לפגיעה הצפויה במדינות אחרות, אך לא חושף כי ב-10% האלה מגדלים הרבה יותר מעשירית מכל הגידולים החקלאיים במצרים. כמו כן, השטח שלא יוצף בפועל יושפע בעקיפין ולא יוכל לשמש לחקלאות בשל חדירת מים מלוחים לאקוויפרים. לפי הערכות שונות, עם הצפת האזורים החקלאים באזורי הדלתא תיפגע עד רבע מהתוצרת החקלאית המצרית.

איור 3: ההשפעה הצפויה של הצפת הדלתא על צמצום שטחה של מצרים ועל האוכלוסייה המתגוררת בה

איור 4: אחוז שטחי החקלאות שיאבדו בשל עליית גובה פני הים במדינות שונות. מקור: Chen, McCarl and Chang 2012

2. **מחסור בשטחי מחיה.** הצפת הדלתא של הנילוס תגרור תוצאות קשות: פינוי מיליונים; נזקים למתקני החוף; פגיעה בכלכלה ובחקלאות. מצרים המדברית לא תוכל לספק לתושביה מרחבי מחיה מעבר לעמק הנילוס ולדלתא בחלקה. מפעלי הפיתוח והניסיונות לפיזור האוכלוסייה שמצרים שקדה עליהם עשרות שנים עומדים כיום בסימן שאלה, וגם אם יושלמו, הם לא יוכלו לכלכל את המיליונים שייפגעו מהשלכות שינויי האקלים והתופעות ההרסניות שיבואו אתן (על מפעלי הפיתוח הללו יפורט בהמשך).

3. **מאבק גאופוליטי, קונפליקטים והגירה.** בשל שינוי אקלים, ולא פחות חשוב, בשל תביעה של מדינות במעלה הנהר להגדלת מכסות המים שלהן, צפויה לרדת ספיקת הנילוס במצרים. הדבר יפגע בה פגיעה אנושה (על נושא ההידרו-פוליטיקה של מצרים יורחב בפרק נפרד בהמשך). המאמץ של מצרים להגן על ספיקת הנילוס ועל כמויות המים של הנהר עלול להתבטא במתיחות בין מצרים לשכנותיה, החולקות עמה את הנילוס: סודאן וסודאן הדרומית, אתיופיה ומדינות נוספות לאורך הנהר (קניה, אוגנדה, טנזניה). כיום קיימת מעין ברית בין מצרים לסודאן בנושא זכויות המים, שמופנית לעבר שכנותיהן מדרום. המאבק על המים עלול להוליד מדיניות חוץ אגרסיבית הרבה יותר מצד מצרים, בהשוואה לעבר. הפגיעה בספיקות המים אצל שכנותיה

עלולה להביא לגלי הגירה ממדינות אלו לאירופה ולמדינות אחרות בצפון היבשת האפריקנית. הדבר יאיים על יציבותה הכלכלית-חברתית של מצרים ועל ביטחון שכנותיה, שאחת מהן היא ישראל.

4. **סוגיות הקשורות במקורות האנרגיה.** על משק האנרגיה המצרית יורחב בפרק העוסק בכלכלתה. כאן יצוין, כי למצרים שלושה מקורות אנרגיה מרכזיים: גז, נפט וחשמל הידרואלקטרי. בתחום הגז הטבעי נצפית בשנים האחרונות מגמת עלייה בביקוש לצד הקטנת הייצוא, ואפילו בקשה מישראל לספק לה גז. בתחום הנפט הפכה מצרים מיצואנית ליבואנית. ירידה בספיקת הנילוס עלולה לצמצם את הייצור ממקורות הידרואלקטריים, שממילא אינם גבוהים. על מצרים יהיה אפוא לאתר מקורות אנרגיה נוספים על אלו הקיימים – על ידי ייצור עצמי, אך בעיקר ממקורות חיצוניים, דבר הכרוך בנטל כלכלי נוסף.

לצד ההשלכות הישירות ניתן לצפות כמה השלכות עקיפות על שינויי האקלים:

1. **ירידה עולמית בזמינות הדגנים ועלייה במחירים.** תהילתה של מצרים כאסם המזון של המזרח התיכון חלפה זה מכבר, וכיום היא מייבאת חלק ניכר מתצרוכת המזון שלה. הנתונים הבאים מדגימים את המציאות הכואבת. מסתיו 2011 עד סתיו 2012 ייצרה מצרים כ-23 מיליון טון, אך בו בזמן ייבאה כ-18 מיליון טון דגנים (FAO GIEWS 2012), ולנוכח הנסיבות שתוארו, מגמת העלייה ביבוא צפויה להימשך. לעלייה במחיר הדגנים השלכות שקשה להפריז בחשיבותן: סיכון לכלכלת המדינה, פגיעה חברתית בשכבות החלשות ואף ערעור על יציבות השלטון. בהקשר זה חשוב להזכיר, כי מומחים קישרו את פתיחת אירועי "האביב הערבי" במצרים, שהביאו בסופו של דבר לנפילת משטרו של הנשיא מובארכ, לעליית מחירי המזון במדינה (Johnstone and Mazo 2011). דבר זה אירע בעקבות קיץ חם במיוחד של שנת 2010 ברוסיה ובאוקראינה – יצואניות דגניים חשובות, שבעקבות הבצורת הגבילו את הייצוא ובמישרין גרמו לנסיקת המחירים.

2. **ירידה אפשרית בהיקף התעבורה בתעלת סואץ.** איור 5 מציג את נתיבי השיט הקיימים והפוטנציאליים בעולם, שייפתחו לספנות העולמית עקב המסת הקרחונים באוקיינוס הקרח הצפוני. הנתיבים החדשים צפויים לקצר באופן ניכר את מרחקי ההגעה מאירופה למזרח הרחוק, לצמצם את התנועה בתעלת סואץ וכך לפגוע בהכנסות של מצרים (Bryanski 2011), שכן דמי המעבר בתעלה, לצד הכנסות מתירות, הם מקור מטבע זר מהעיקריים של המדינה. נוסף על כך, הגברת העוני, המצוקה וחוסר המשילות בסומליה, באריתראה בתימן ובמדינות נוספות מגבירים את תופעת הפיראטיות באזור זה של העולם ובפתחו של מצר באב אל מנדב. אמנם, המעצמות פועלות להבטחת השיט באזור, אך הדבר מבריח ממנו אוניות (ברקובסקי וסופר 2013).

איור 5: הנתיב הימי הקיים דרך תעלת סואץ והחלופה היעילה והזולה יותר באוקיינוס הקרח הצפוני

לסיכום, מצרים עלולה למצוא את עצמה מתמודדת עם היקפים חסרי תקדים של רעב, אבטלה, הגירה, מחלות, תסיסה פנימית ואי שקט פוליטי. התופעות האקלימיות צפויות לזרז ולהקצין תופעות קיימות, ועלולות אף להוביל לתרחיש של הידרדרות מצרים לכאוס.

המצב שתואר עלול להשליך על הביטחון הלאומי של ישראל (ישראלי 2011). ישראל מביטה בדאגה על מכלול איומים אפשריים נוסף על השלכות של שינויי האקלים, כגון התגברות האסלאם הקיצוני במצרים; התקרבות של מצרים לאיראן ולמדינות מוסלמיות והתרחקות מ"הציר המתון" ומארצות הברית; הרחבת גלי הגירה ומסתננים מהגבול המשותף עם מצרים והברחות לאורך הגבול; פגיעה של קיצונים שיסתננו ממצרים בתשתיות אסטרטגיות ישראליות; הגברות פעילות הטרור באזור מפרץ אילת, הרגיש לתיריות, ופגיעה בסחר הישראלי באזור (ברקובסקי וסופר 2013).

קשרים טובים עם מצרים יכולים לספק הזדמנויות לישראל, בתחומים כגון חקלאות מודרנית והשבת מי שופכין (נושאים שישראל פיתחה בהם מומחיות), ייצוא אנרגיה מישראל למצרים והשקעות בתעשייה המודרנית.

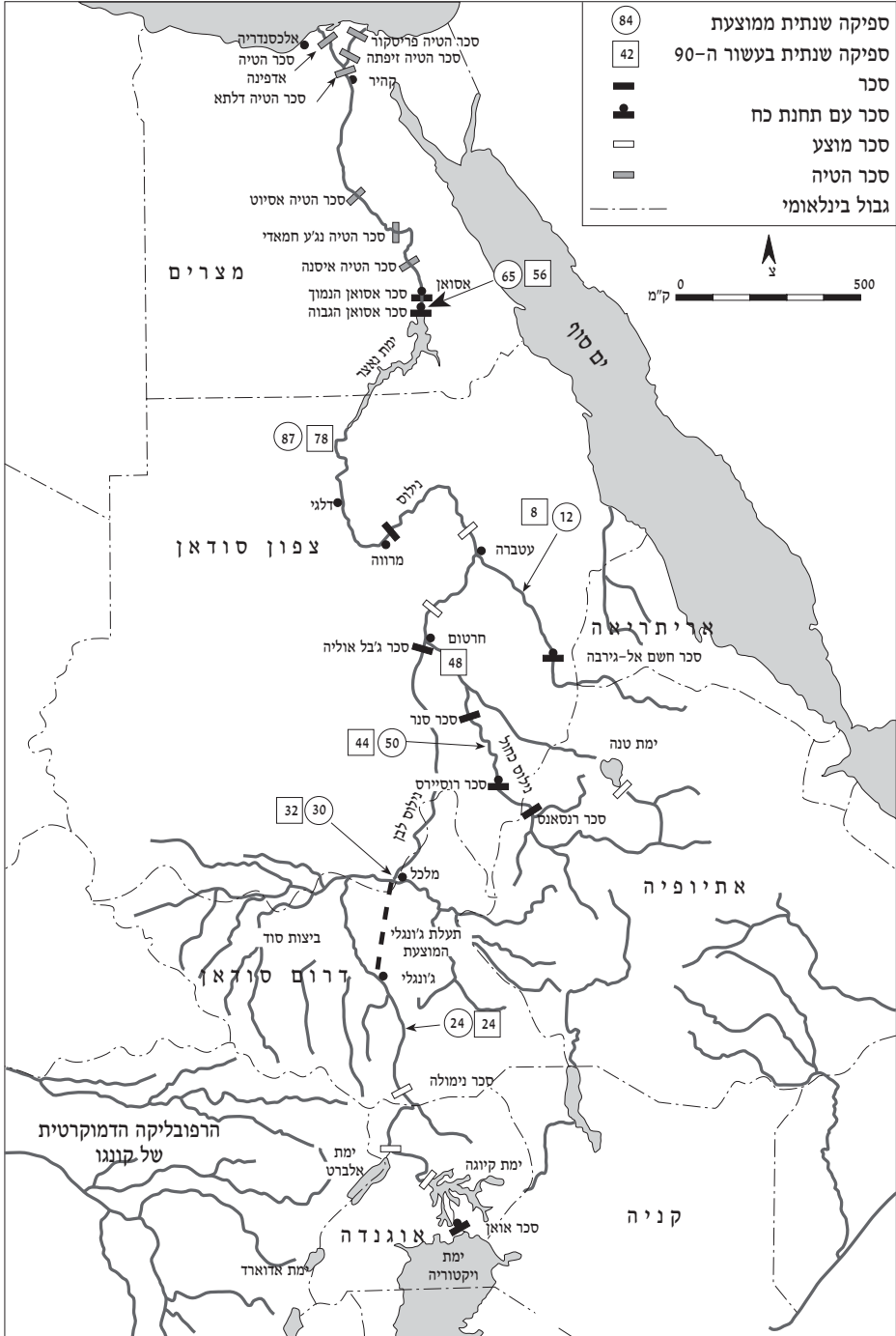
מצרים – "מתנת הנילוס"

עד לא מזמן נחשב הנילוס לנהר הארוך ביותר בעולם. ביוני 2007 איתרה קבוצת חוקרים מברזיל את אחד מיובליו של נהר האמזונס בדרום פרו והוכח שנהר זה ארוך מהנילוס בכ-140 ק"מ. כך או כך, הנילוס הוא מקור חיים למיליוני בני אדם שמתגוררים בגדותיו ואף הרחק מהן.

לנילוס שני יובלים מרכזיים, הלבן והכחול. מקורו של הנילוס הלבן בימת ויקטוריה. על כן למימיו שותפות אוגנדה, טנזניה, רואנדה, הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו, בורונדי, קניה, סודאן ודרום סודאן. הנילוס הכחול מתחיל את זרימתו באתיופיה ומשם ממשיך לסודאן. שני היובלים מתלכדים בחרטום, בירת סודאן. כ-300 ק"מ צפונה ממנה מתחבר לנילוס המאוחד נהר העטברה, שמקורותיו באתיופיה. משם זורם הנילוס למצרים בלי תוספת מים, חוצה אותה לאורכה ונשפך בדתא שלו לים התיכון. אורכו הכולל של נילוס, על יובליו הרחוקים ביותר הנשפכים לאגם ויקטוריה, עולה על 6,800 ק"מ. לאורך כ-1,000 ק"מ מהם זורם הנהר במצרים (על אגן ההיקוות של הנילוס ניתן ללמוד מאיור 6).

מערכת הניקוז ומשטר הזרימה של הנילוס הם מערכת מורכבת, בין השאר בגלל הימצאותם של מקורות הנילוס באזורי אקלים שונים. מקורו של הנילוס הלבן באזור אקלים משווני, שיש בו משקעים כל עונות השנה, ואילו הנילוס הכחול נמצא תחת השפעות גשמי המונסון, שיורדים באתיופיה מיוני עד אוקטובר. חשוב להדגיש כי מקורם של כ-90% ממי הנילוס ויותר מ-95% מהסחף של הנילוס נמצאים באתיופיה. לצד הגורמים המזינים את הנילוס חשוב להזכיר את אלה שמצמצמים את כמויות המים אחרי שכבר הגיעו לנהר: חלחול ובעיקר התאדות. על כן ספיקת המים בנילוס המאוחד אינה שווה בכל חודשי השנה. מים רבים זורמים בו מאוגוסט עד אוקטובר. השפל בזרימה נמדד בעיקר באביב – בחודש אפריל. מדידות העבר מלמדות, כי הספיקות של הנילוס לא התאפיינו ביציבות. ספיקתו השנתית הממוצעת שנמדדה באזור אסואן קרובה ל-85 מיליארד מ"ק. עם זאת, היו שנים בהן היו מקרים קיצוניים למשל ספיקה שנתית של 137 מיליארד מ"ק (שנת 1897), ומנגד שפל של פחות מ-40 מיליארד מ"ק (שנת 1984).

כדי לנצל את המים בעיילות כל עונות השנה ובו בזמן להימנע מהצפות לא רצויות, לשמור על המים למקרה בצורת ואף להפיק מהם אנרגיה זולה, יש לאגור אותם ולשחרר בהדרגה על פי הצורך. לכך נועדו סכרים ואגמים שנוצרים מאחוריהם. המצרים היו הראשונים באזור אגן הנילוס שהבינו את

איור 6: מפת אגן היקוות של הנילוס

המשוואה הפשוטה הזאת והרבו לנכס לעצמם את כל "מתנות הנילוס". הסכר החשוב ביותר במצרים הוא סכר אסואן הגבוה. אגם נאצר שנוצר בעורפו הוא האוגר האופרטיבי העיקרי של המדינה. גובהו של הסכר – 111 מ', אורכו – 3,600 מ', רוחבו בבסיסו שמתחת למים – 980 מ', ורוחבו בפסגתו – 40 מ'. הסכר מכיל 43 מיליון מ"ק חומרי בנייה ומילוי, ואגם נאצר – כ-157 מיליארד מ"ק. אורכו של המאגר המלאכותי הזה – 550 ק"מ, רוחבו של האגם במקום הרחב ביותר 35 ק"מ ושטח הפנים שלו 5,250 קמ"ר. לתחנת הכוח ההידרואלקטרית של אסואן שניזונה ממי המאגר הספק מותקן כולל של 2,100 מגה-וואט.

לסכר, לאגם שבעורפו, לתחנות הכוח ולכל האובייקטים הנלווים של התשתית ישנם יתרונות וחסרונות רבים – כלכליים, חברתיים, תחבורתיים, סביבתיים וגאופוליטיים. הסכר הבטיח אספקת מים לשתייה ולהשקיה בכל חודשי השנה, וכך הציל את המדינה מהבצורות הדו-שנתיות של 1973–1972, של 1983–1984, ושל 2011–2012. ואכן, כמות המים באגם נאצר יכולה להחזיק את מצרים במשך כשנתיים, גם אם תיפסק זרימתו של הנילוס לחלוטין. בפועל, משחוררים מהאגם מדי שנה כ-55 מיליארד מ"ק. שפע המים איפשר להרחיב שטחי גידול חקלאיים ולפתח את ענף הדייג באגם עצמו (כך נמנעו שיטפונות והצפת שדות וכפרים). זרימת המים האחידה שיפרה את התחבורה ביבשה ובנה. תחנת הכוח סיפקה חשמל, אם כי דובר באזור הרחוק ממרכזי האוכלוסייה הזקוקים לו.

אולם, החסרונות העיקריים ברמה האסטרטגית האפילו על יתרונות טקטיים לא מועטים שהעניק הסכר למצרים. בשל מיקום האוגר האופרטיבי באזור שהאקלים בו חם ויבש נרשם אובדן של כ-10 מיליארד מ"ק מים בשנה לפחות עקב התאיידות באגם נאצר. במהלך יצירת אגם נאצר הוצפו שטחים חקלאיים רבים. "תהליך הדישון הטבעי" של עמק הנילוס – הסחף הנלווה שגורם לפוריות הקרקעות – נעצר בסכר ונשאר באגם. מאז הוא אינו מגיע לדלתא – דבר הגורם להצטמקותה, להצפתה במי ים, להמלחתה ולאיבוד פוריותה (סופר וגרוס-לן 2008). אגירת מי הנילוס מציבה בפני מצרים סוגיות ביטחוניות וגאופוליטיות. אלו נדונות להלן.

הידרופוליטיקה

הנילוס הוא מקור החיים של 11 המדינות השוכנות לאורכו. על כן, כבר בתקופה הקולוניאלית נחתמו הסכמים שהסדירו את נושא חלוקת המים בין המדינות. הנהגות העיקריות מהסכמים אלו, בעיקר בשל האינטרסים של הבריטים ששלטו באזור, היו ועדיין הן מצרים וסודאן. הללו מקבלות כ-90% ממי הנילוס, בעוד יתר המדינות זוכות להקצאה זעומה של פחות מ-10%.

נוכח תהליכים מתמשכים שכללו את גידול האוכלוסייה בכל המדינות, שינויי האקלים ועלייה ברמת החיים ולכן בצריכת המים, החלו יתר המדינות לבחון את האפשרות לפתיחת ההסכמים לשם חלוקה

מאוזנת יותר של מי הנילוס. אולם, מצרים, הרואה באספקת המים חלק מביטחונה הלאומי, דחתה בכל פעם את היוזמות שנתקמו ולא בחלה בשום אמצעי כדי לאיים על שכנותיה הדרומיות והחלשות לבל ייגעו במים. כדי להבין כיצד עוצבה מציאות זו נחזור בקצרה להיסטוריה של השימוש במי הנהר.

במרוצת השנים 1891–1959 נחתמו כמה וכמה הסכמים בין המדינות השולטות לבין המדינות ששוכנות לאורך הנהר. **המאפיין העיקרי של כל ההסכמים הוא קיפוח המדינות הדרומיות השוכנות במעלה הנהר** (אתיופיה, רואנדה, קניה, קונגו, טנזניה ואוגנדה) **ומתן עדיפות ברורה לאלו ששוכנות במורדותיו – מצרים וסודאן**. ההעדפה למצרים ולסודאן היתה בעיקר דאגתה של בריטניה, ששלטה באותה העת במצרים, לכך שגידולי הכותנה שלה במצרים לא ייפגעו מחוסר מים. בריטניה היא שחתומה מצד המדינות השולטות על רוב ההסכמים. נמנה את החשובים שבהם:

1902: הסכם בין בריטניה לאתיופיה (הסכם אדיס אבבה), ובו התחייבה אתיופיה שלא לבנות סכרים בנילוס הכחול, בימת טנה ובנהר הסובט.

1929: הסכם בין בריטניה למצרים, ובו נקבע כי מתוך 84 מיליארד המ"ק הזורמים בנילוס מדי שנה, מכסתה של מצרים תהיה 48 מיליארד, בעוד שסודאן תהיה זכאית ל-4 מיליארד מ"ק בלבד. יתרת המים המוערכת ב-32 מיליארד מ"ק, זרמה לים התיכון, שכן לא היו סכרים לאגירתם.

עם תום השלטון הקולוניאלי טענו המדינות העיליות (מדינות מעלה הזרם למעט מצרים, סודאן ודרום סודאן) שעם תום השלטון פג תוקפם של הסכמים אלו, אך ללא הועיל.

בשנת 1959, לקראת בניית סכר אסואן (התקופה הפוסט-קולוניאלית), חתמו מצרים וסודאן על הסכם חדש, שהגדיל את מכסות המים לשתי המדינות אך בעיקר לסודאן. חלוקה זו קבעה, כי מתוך 84 מיליארד מ"ק מצרים זכאית ל-55.5 מיליארדי מ"ק ואילו סודאן ל-18.5 מיליארדי מ"ק. גם בהסכם זה לא היתה כל התייחסות לזכויותיהן של יתר מדינות האגן.

בראשית שנות התשעים גבר הלחץ על מצרים מצד המדינות השוכנות לאורך הנהר בדרישה לחלוקה שוויונית יותר של מימי הנהר. במסגרת זאת, חתמה אתיופיה על שני הסכמים: האחד (בשנת 1991) עם סודאן, ובו נקבע כי ייעשה שימוש הוגן במימי הנהר והאחר עם מצרים, ובו הוחלט על מסגרת לשיתוף פעולה בין המדינות. בפועל, ההסכם שירת את מצרים שנקטה טקטיקה של משיכת זמן.

על אף המדיניות המצרית, המדינות השוכנות לאורך הנילוס לא זנחו את מאבקן. בשנת 1999 הוקם הארגון NBI (Nile Basin Institute) שכלל את עשר המדינות השוכנות לאורך הנהר (דרום סודאן הוקמה מאוחר יותר). הארגון שם לו למטרה לבחון את האופן של הקצאת מכסות המים לכלל המדינות, אולם מצרים המשיכה למשוך זמן, ובפועל המשיכה לשלוט על מכסות המים. ארגון נוסף הוקם בז'נבה לאותה תכלית (International Confederation for Cooperation on the Nile),

ICCON), אולם גם הוא לא הצליח להגיע להסכמה בדבר חלוקה מחודשת של מי הנילוס. יתר על כן, מצרים הקפידה להפגין קו תקיף כלפי כל ניסיון של אחת מהמדינות לדרוש פתיחה ובחינה מחדש של ההסכמים שנחתמו בתקופה הקולוניאלית. דוגמה לכך ניתן למצוא בדברים שאמר בשנת 1979 נשיא מצרים דאז, אנואר סאדאת: "הסיבה היחידה שבעטיה תצא מצרים למלחמה, היא מים". בשנת 1991 אף איים שר ההשקיה של מצרים במלחמה על אתיופיה, אם זו תטה את מי הנהר בשטחה, ושוגרה אזהרה כלפי ישראל, שמא תסייע לאתיופיה.

כך, חרף מאמצי המדינות השוכנות לאורך נהר הנילוס לפתוח את ההסכמים הקודמים נוכח צורכיהן ההולכים וגוברים (גידול האוכלוסייה, פיתוח החקלאות והתעשייה וכדומה), מצרים נותרה בסירובה עד כדי איומים מפורשים על מלחמה, במידה ואחת המדינות תפר הסכמים אלו. מטבלאות 1, 2 ו-3 אנו למדים על ממדי המצוקה של המדינות העליונות בכל הנוגע לפיתוח ולהתמודדות עם גידול האוכלוסייה ושינויי האקלים באזור.

על פי הגדרת האו"ם, כמות המינימום לצריכת מים לנפש בשנה היא 1,000 מ"ק. הקצאת פחות מ-1000 מ"ק מים לנפש בשנת פירושה מחסור במים, ופחות מ-500 מ"ק לנפש בשנה – מחסור חמור. על פי התחזיות נראה כי כבר בשנת 2025 צפויות אתיופיה, מצרים וסודאן להתקרב למצב של מחסור חמור במים, על פי הגדרת האו"ם, כפי שמראה טבלה 1.

בשנת 2010, לאחר ניסיונות קודמים להסדרה מחודשת של חלוקת מי הנילוס, שנדחו על ידי מצרים, פרשו אתיופיה, רואנדה, אוגנדה, קניה וטנזניה מהארגון NBI (יוזמת אגן הנילוס) והקימו את הארגון NCEA (הסכם המסגרת לשיתוף פעולה בנילוס) המכונה גם הסכם אנטבה (מאחר שנחתם באוגנדה). ההסכם קבע כי יש למנוע כל שימוש לאומי חד-צדדי במי הנהר שיפגע במצרים. הסכם זה ביטל את זכות הווטו שניתנה למצרים בהסכם שנחתם בינה לבין סודאן בשנת 1959. מצרים וסודאן, שלא היו צד בהסכם, התנגדו לו נחרצות.

טבלה 1: השוואה בין צריכת המים לנפש (בעבר ובעתיד) במדינות אגן הנילוס

המדינה	צריכת מ"ק לנפש בשנת 1990	צריכת מ"ק לנפש בשנת 2025
בורונדי	655	269
מצרים	1,123	630
אתיופיה	2,207	842
קניה	636	235
רואנדה	880	306
טנזניה	2,924	1,025
קונגו	359,803	139,309
אוגנדה	3,759	1,437
סודאן	4,792	1,993

טבלה 2: מדדים חברתיים-כלכליים של המדינות השותפות במי הנילוס

המדינה/מדד	אוכ' המגוררת באגן הנילוס ב-2012 (מיליונים)	אוכ' המגוררת באגן הנילוס ב-2012 (מיליונים)	אחוז האוכל המתגוררת באגן הנילוס ב-2012 (אחוזים)	שינוי הגידול השנתי של האוכלוסייה (באחוזים) (2011)	הל"ג לנפש (GNI ב-2011 (בדולרים)	ייצור המזון במדינה באחוזים ב-2010 (ממוצע השנים 2004-2006 נחשב ל-100%)	חלקה של החקלאות בתמ"ג של המדינה (באחוזים)	אחוז האוכל הסובלת מתת-תזונה (באחוזים)
בורונדי	8.7	5.1	58.8	2.3	610	49.5	31.1	62
הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו	69.5	2.6	3.8	2.7	340	104.2	38.4	69
מצרים	84	80.0	95.7	1.7	6,120	112.3	14.7	5
אתיופיה	86.5	34.8	40.3	2.1	1,110	124.9	46.6	41
קניה	42.7	16.9	39.7	2.7	1,710	125.0	24.2	31
רואנדה	11.2	9.2	82.6	3.0	1,270	137.4	33.3	34
סודאן	36.1	31.5	87.3	2.1	2,120	120.1	32	22
דר' סודאן	9.6	9.1	99	3.6	אינ נתונים	אינ נתונים	אינ נתונים	47
טנזניה	47.6	10.2	21.5	3.0	1,500	108.9	27.1	34
אוגנדה	35.6	35.3	99.4	3.2	1,310	108.7	23.9	21
סה"כ	432	235						

מקורות: *State of the River Nile Basin, Nile Basin Initiative 2012; The World Bank 2012; CIA 2012*

טבלה 3: נתונים נבחרים בנושא מים ודמוגרפיה במדינות אגן הנילוס

המדינה	קוב לשנה (2009)	בשטח המדינה (במיליארדי קוב לשנה)	סה"כ מקורות המים (2000-2010)	שימוש במי הנילוס (במיליארדי קוב לשנה)	הנילוס (2000-2010)	מסה"כ השימוש באגן הנילוס (2000-2010)	השימוש במים כאחוז מסה"כ השימוש במדינה (2000-2010)	השימוש במים בחקלאות (2000-2010)	אחוז מאוכ' המדינה המתגוררת באגן הנילוס	קוב לנפש (2012) (מטר יכולת אגירת המים)
בורונדי	10.1	0.29	0.2	77.1	58.8	אינ נתונים				
רפובליקה דמוקרטית של קונגו	900	0.62	0.5	17.7	3.8	1				
מצרים	1.8	68.3	56.5	86.4	95.7	2,073				
אתיופיה	122	5.56	0.5	93.6	40.3	67				
קניה	20.7	2.74	2.3	79.2	39.7	611				
רואנדה	9.5	0.15	0.1	68	82.6	אינ נתונים				
סודאן (כולל מדינת דרום סודאן)	30	37.14	30.7	97.1	87.3	200				
					87.3 (יותר מ-95% בדרום סודאן)					
טנזניה	84	5.17	4.3	89.4	21.5	2,324				
אוגנדה	39	0.32	0.3	37.8	99.4	2,393				

מקורות: FAO AQUASTAT 2012

במרס 2011, כחודשיים לאחר נפילת משטר מובארכ במצרים וחוסר היציבות הפנימית במדינה, ניצלה אתיופיה את המצב והחלה לבנות את סכר המילניום, הנקרא עתה סכר הרנסאנס הגדול (Grand Ethiopian Renaissance Dam), במרחק של כ-40 ק"מ מגבול סודאן אתיופיה. רוחבו של הסכר 1,800 מ' וגובהו 145 מ'. צפוי לאגור 63 מיליארד מ"ק מים, וכושר ייצור החשמל שלו יהיה 5,250 מגה-וואט (יותר מכפליים מזה של סכר אסואן הגבוה). עלותו מוערכת ב-5 מיליארד דולר, והוא צפוי להסתיים בשנת 2015 (לאחר 44 חודשי עבודה).

בכוונת האתיופים למלא את המאגר במשך שלוש עד חמש שנים. הדבר יפגע קשות באספקת המים למצרים, ועל כן ייתכן שזמן המילוי יארך יותר. את הסכר מקימה חברה איטלקית, בעלת ניסיון בתחום זה באתיופיה (סכר זה יצטרף לשני הסכרים הקיימים באתיופיה לאורך הנילוס). עם היוודע הדבר פתחה מצרים במהלך הסברה בינלאומי שיקנה לה את הלגיטימציה והגיבוי לפגוע בסכר באמצעים צבאיים, אם ייפגע המשאב החיוני לקיומה. בין השאר טענו מצרים וסודאן, שהסכר נבנה באזור המועד לרעידות אדמה, מבלי שאתיופיה ביצעה מחקרים לבחינת עמידותו ברעידות אדמה חזקות, וכן, שאתיופיה לא בדקה את השפעת הקמת הסכר על הזרימה בנילוס, על הסחף, על הגידולים ועל כמויות המים שצפויות להגיע למצרים.

על פי מסמכים שפורסמו באתר ויקיליקס, מצרים אף תכננה מהלכים התקפיים (דרך סודאן) שנועדו להרוס את הסכר. באתר פורסם, כי סודאן הסכימה שמצרים תקים בשטחה בסיס חיל אוויר שיהיה "רגל קדמית" לתקיפה לשם הריסת הסכר, אם ייכשלו המאמצים הדיפלומטיים. בהקשר זה מעניין לציין, כי מצרים הפכה את שדה התעופה התיירותי באזור אבו סימבל, הקרוב לגבול מצרים-סודאן, לשדה תעופה צבאי. עם זאת, מאחר שחברות אמריקניות, אירופיות ובעיקר סיניות מושקעות בבניית הסכר, יש להניח שקהיר לא תממש את איומה, ולא נראה בזמן הקרוב את צבא מצרים נלחם בפנים היבשת האפריקנית. בקהיר עסוקים בשמירת היציבות הפנימית ולא בהרפתקאות בזירת החוץ, עם זאת הסכר מאיים על היציבות הפנימית והביטחון של מצרים. מכל מקום, אחרי יותר ממאה שנים של הגמוניה מצרית על מי הנילוס, אתיופיה היתה הראשונה לומר "לא עוד!". לאירוע זה יכולות להיות השלכות חשובות. סודאן הדרומית עשויה גם היא לדרוש את חלקה, ובעקבותיה יתר מדינות הנילוס הדרומיות (המשווניות).

משק המים המצרי העדכני ביותר מוצג בטבלה 4. בשנת 2014 חיים במדינות האגן 344 מיליון בני אדם. עד 2024 יתווספו 112 מיליון, עד 2050 עוד 282 מיליון, וכך יחיו באגן הנילוס 750 מיליוני בני אדם ללא מים לשתייה, להשקיה וליצירת חשמל. תאורטית, יש פתרונות לאגן הנילוס – אם מצרים תיאות לוותר על סכר אסואן ולפרקו. במקומו ייבנו סכרים ברמות אתיופיה ובמדינות המשווניות. כך, רק על ידי הפסקת ההתאיידות ייחסכו כ-10 מיליארדי מ"ק מים. דווקא אתיופיה קוראת נכון

את התמונה ב-2014, והיא תגביר את כושר האגירה שלה ל-70 מיליארדי מ"ק מים ומקווה להעלותו עד 168 מיליארד מ"ק ב-2025. התוצאה הבלתי נמנעת לגבי הפחתת מים ניכרת למצרים באה לידי ביטוי בטבלה 5.

טבלה 4: היצע ושימוש במים במצרים של סוף שנת 2011 (ימין); היצע המים במצרים והשימוש במים (שמאל) (לפי מגזרים)

מקור המים	היקף המים (מ"ק)	מקור המים	היקף המים (מ"ק)
מים מתוקים:		מקור המים	
נילוס	55.5	ביקושים:	
מי תהום (אקוויפרים עמוקים)	2.0	שימוש ביתי	9
מי שיטפונות	1.3	תעשייה	3.8
התפלה	0.2	חקלאות	65.4
מים ממוחזרים:		סה"כ	78.2
מתוך מי תהום (אקוויפרים רדודים)	6.2	אובדן מים:	
שימוש חוזר במי ניקוז/ביוב	13.0	ניקוז לים (הכרחי לשמירת איכות המים)	12.2
סה"כ	78.2	התאיידות (בנילוס, מצפון לאסואן)	3
		צרכים סביבתיים	0.2
		סה"כ	15.4

מקור: Kandil 2012

טבלה 5: הספיקה השנתית הממוצעת בעמק הנילוס בשנים שונות בגבול בין אתיופיה לסודאן ובחרטום

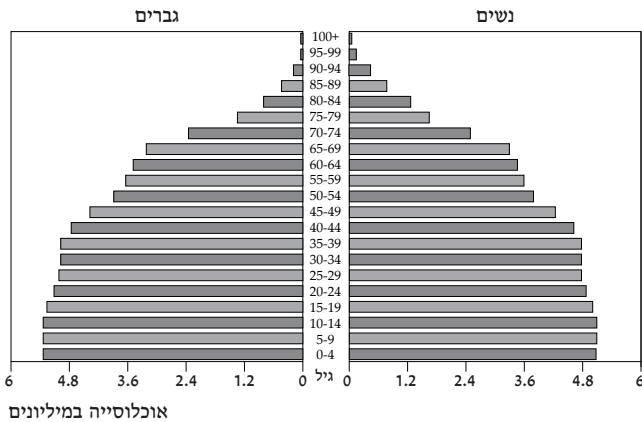
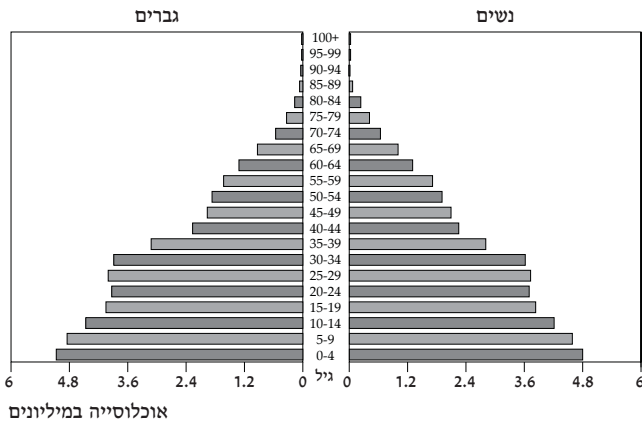
ספיקה תחזית ל-2025 (מיליארדי מ"ק)		ספיקה תחזית ל-2015 (מיליארדי מ"ק)		ספיקה ב-2008 (מיליארדי מ"ק)		ספיקה 1992-1966 (מיליארדי מ"ק)		ספיקה 1965-1900 (מיליארדי מ"ק)	
חרטום	גבול אתיופיה-סודאן	חרטום	גבול אתיופיה-סודאן	חרטום	גבול אתיופיה-סודאן	חרטום	גבול אתיופיה-סודאן	חרטום	גבול אתיופיה-סודאן
33,835	44,356	35,294	44,785	42,531	46,875	50,232	46,952	כ-58-56	53

מקור: McCartney et al. 2009

היבטים דמוגרפיים

כל דיון במצרים חייב לעסוק בפן הדמוגרפי שלה. זהו מפתח להבנת מציאותה הנוכחית ועתידה. מצרים היא המדינה הערבית בעלת האוכלוסייה הגדולה ביותר. לפי נתונים מחודש יולי 2013, חיים בה כ-85.3 מיליון בני אדם. בשנת 1933 מנתה אוכלוסיית המדינה כ-15 מיליון נפש. בשמונים השנים האחרונות היא הכפילה את עצמה כמעט שלוש פעמים. הריבוי הטבעי שלה מוערך כיום ב-1.88%. קצב גידול האוכלוסייה הריאלי הוא עצום, בפרט בעשור האחרון, ועומד על יותר מ-1.6 מיליון נפש בממוצע שנתי. בהתאם להערכות הצנועות ביותר, אוכלוסיית מצרים תגיע לכדי 125 מיליון בשנת 2050 (סופר 2007).

התבוננות בפירמידות הגילאים של מצרים ב-2014 והתחזית ל-2050 מחדדת את הבעיה הדמוגרפית (איור 7). הגיל הממוצע של מצרי הוא פחות מ-25 שנים. רוב אוכלוסיית המדינה הם צעירים.

איור 7: פירמידות הגילאים של מצרים בשנת 2013 והתחזית ל-2050

כשליש הם ילדים עד גיל 14, כ-18% - צעירים עד גיל 24, ורק 11% הם גילאי 55 ומעלה. כך, שיעור המפרנסים העיקריים, גילאי 25-54, הוא כ-38% (CIA 2013), וזה כולל נשים, שלא בהכרח משתתפות בכוח העבודה (יותר מ-50%, רק באופן רשמי).

לפי הנתונים הרשמיים מ-2013, אישה מצרית מביאה לעולם בממוצע 2.9 ילדים. מדד זה קטן בהרבה מזה של שנת 1990 (4.1 ילדים לאישה), אך עדיין לא מבשר על ירידה דרסטית בגודל המשפחה המצרית. המדד הזה עוד תקף באזורים הכפריים ובשכונות עוני רבות בשולי הערים. המסקנה - המומנטום הדמוגרפי יימשך, מה גם שבמדינה עם מסורת תרבותית-מוסלמית עד שיאמצו חוקי תכנון משפחה להגבלת הילודה יעבור עוד זמן רב.

כאמור, רוב תושבי מצרים מצטופפים בעמק הנילוס ובדלתא שלו, בשטח שגודלו כ-2% משטח המדינה בלבד, באזור של "מתנת הנילוס" וכמה נאות מדבר ורצועות דקות של התיישבות לאורך החופים של הים התיכון והים האדום. רק בהם התאפשרו באופן טבעי חיים ופעילות כלכלית, ולא במחוזות השוממים מאדם במדבר הערבי והמערבי. צפוף במיוחד הוא מחוז קהיר והמחוזות הסמוכים אליו, וכן אזור הדלתא עצמה. על גודל האוכלוסייה, על שטח המחוזות שבה היא שוכנת ועל צפיפותה ניתן ללמוד מאיור 1 ומטבלה 6.

טבלה 6: אוכלוסיית מצרים וצפיפותה לפי מחוזותיה

מספר המחוז (באיור 1)	שם המחוז	אוכלוסיית המחוז ב-2011	שטח המחוז (קמ"ר)	צפיפות האוכלוסייה (נפשות לקמ"ר)
1	אלכסנדריה	4,509,000	2,300	1,960
2	אסואן	1,323,000	62,726	21
3	אסיוט	3,888,000	13,720	283
4	אל-בחירה	5,327,000	9,826	55542
5	בני סויף	2,597,000	10,954	237
6	קהיר	8,762,000	3,085	2,840
7	א-דקהליה	5,559,000	3,538	1,571
8	דמיאט	1,240,000	910	1,362
9	אל-פיום	2,882,000	6,068	475
10	אל-ע'רביה	4,439,000	1,942	2,286
11	אל-גיזה	6,979,000	13,184	529
12	איסמעיליה	1,077,000	5,067	212
13	כפר א-שייח'	2,940,000	3,467	848
14	מטרורח	389,000	166,563	2.3
15	אל-מניא	4,701,000	2,262	2,078
16	אל-מנופיה	3,657,000	2,499	1,463
17	העמק החדש	208,000	440,098	0.47

מספר המחוז (באיור 1)	שם המחוז	אוכלוסיית המחוז ב-2011	שטח המחוז (קמ"ר)	צפיפות האוכלוסייה (נפשות לקמ"ר)
18	צפון סיני	395,000	27,564	14
19	פורט סעיד	628,000	1,345	467
20	אל-קלויביה	4,754,000	1,124	4,230
21	קינא	2,801,000	8,980	312
22	הים האדום	321,000	120,000	2.7
23	א-שרקיה	6,010,000	4,911	1,224
24	סוהאג	4,211,000	11,218	375
25	דרום סיני	159,000	31,272	5
26	סואץ	576,000	9,002	64
27	לוקסור	1,064,000	2,960	360
סה"כ		81,396,000	996,602	81.7

מקור: CAPMAS (Central Agency for Public Mobilization and Statistics of Egypt) 2011-2012

מבחינה אתנית-דתית, 90% של אוכלוסיית מצרים הם מוסלמים סונים, רובם המכריע ערבים. לפי נתונים רשמיים, כ-9% הנתורים הם נוצרים-קופטים ונוצרים אחרים (CIA 2013). הקופטים מגדירים עצמם כצאצאי "המצרים המקוריים", כלומר אלה ששהו במדינה לפני הכיבוש הערבי-מוסלמי. מדובר בקבוצה אתנית-דתית נרדפת ומופלת במצרים, חסרת השפעה פוליטית ממשית (Henderson 2005) ובעלת עתיד לא בטוח כלל. האחוז הנתור הוא זָרְבְּרִים, נובים וקבוצות אתניות מבודדות יחסית בנאות המדבה. הקבוצה האתנוגרפית הבדווית, שפרוסה בעיקר בחצי האי סיני וסביב קהיר ובדלתא, מונה כמיליון נפש. על ייחודם והשפעתם יפורט בפרק נפרד שידון בחצי האי סיני.

עיור

על פי תוצאות מפקד אוכלוסין הרשמי האחרון של מצרים, שנערך בשנת 2006, רוב אוכלוסייתה היא כפרית (57%). עם זאת, תהליך העיור נמשך. בהתאם להערכות, עד לשנת 2015 צפוי שיעור העיור להגיע לכדי 2.1% בשנה. לתהליך מואץ זה גורמים הריבוי הטבעי הגבוה, "זחילה אורבנית", כלומר תהליך שבו ערים בולעות אזורים כפריים, ובעיקר הגירה בלתי פוסקת מכפרי מצרים לעריה, ובייחוד לבירה קהיר רבתי (על ההגירה הפנימית במצרים יפורט בפרק נפרד בהמשך). כאן נציין בקצרה, כי גורם הדחיפה המשמעותי ביותר של ההגירה הזו הוא המצב העגום של הכפר המצרי המופלה על ידי השלטון.

במצרים יש כ-6,000 כפרים. קצתם קטנים ומונים 10-20 משפחות, וחלקם של עשרות אלפי נפשות. למרות השוני בגודל, אורח החיים בכל הכפרים דומה. ברוב המקרים, ולמרות שיפור בתנאי המחיה

והכנסת מרכיבים רבים של מודרניזציה, הכפר מאופיין בעוני, הנובע ממחסור בקרקע פוריה, במים להשקיה ולעתים אף במזון, וכן ממצב תשתיות פיזיות וחברתיות רעוע. הכפר המצרי התפתח על פי רוב ללא תכנון, נבנה מחומרי בנייה לא תעשייתיים, יש בו מערכת ביוב בעייתית, אם בכלל. במרכז הכפר עוברת תעלה שממנה שואבים מים לכל השימושים. עם זאת, רוב הכפרים מחוברים למערכת החשמל ולתשתית תקשורת מודרנית. הכפרים עברו רפורמות אגרריות וניסיונות רבים לפתחם (Müller-Mahn 1998), אך ריבוי האוכלוסייה משאיר אותם בדרך כלל במצב של עוני ונחשלות, האופיינית לכפרי המזרח התיכון. חריגים הן החוות המודרניות הפרוסות בכל רחבי מצרים.

טבלה 7: רשימת הערים הגדולות במצרים

שם העיר	דירוג העיר בהתאם לגודל אוכלוסייתה	אוכלוסייה ב-2013
קהיר *	1	9,000,000
אלכסנדריה	2	4,546,000
גיזה *	3	2,900,000
שבורא אל ח'ימה *	4	1,059,000
פורט סעייד	5	590,000
סואץ	6	566,000
לוקסור	7	507,000
אל-מנצורה	8	496,000
אל-מהלה אל-קוברא	9	465,000
טנטא	10	446,000
אסיוט	11	400,000
איסמעיליה	12	367,000
פיום	13	350,000
דמיאט	14	337,000
זקאזיק	15	320,000
אסואן	16	290,000
השישה באוקטובר *	17	275,000
הורגאדה	18	261,000
מיניא	19	257,000
דמנהור	20	243,000
בני סויף	21	233,000
קינא	22	231,000
עשרה ברמאדאן *	23	211,000
סוהאג	24	202,000

* חלק מקהיר רבתי וביחד 18 מיליון נפשות ועם הסביבה הקרובה עד 20 מיליון נפשות.

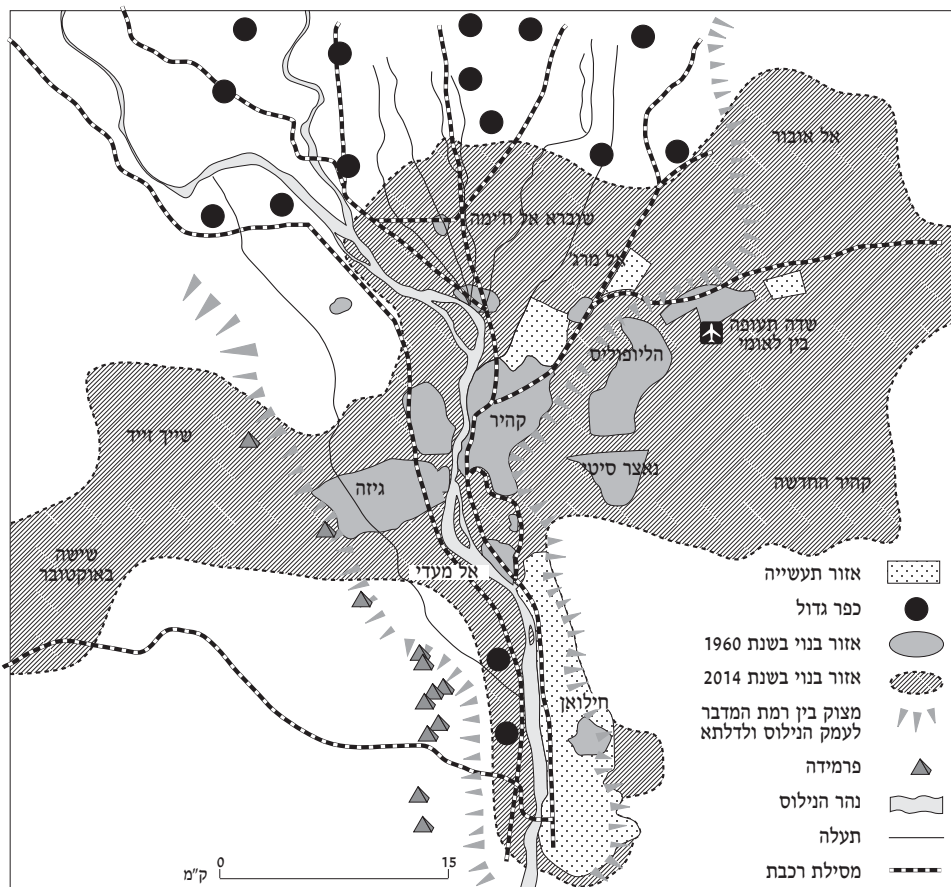
מקור: עיבוד נתוני העיריות, הערכות המחברים

מספר הערים במצרים הוא כ-200. רבות מהן הן סביב קהיר הבירה ובדלתא (אלכסנדריה, אל-מחלה אל-קוברא, אל-מנצורה, טנטא, דמנהור), חלקן לאורך הנילוס (אסואן, לוקסור, אסיוט, קינא, סוהאג) ולאורך תעלת סואץ (פורט סעייד, איסמעליה, סואץ). יוצאות דופן הן הורגאדה (Hurghada), בירת מחוזים סוף, שגדלה משמעותית לאחרונה בזכות פיתוח התיירות, והעיר פיום, שהתפתחה היסטורית בנווה מדבר, אך כיום היא נמצאת לא הרחק מהנילוס ומקהיר רבתי. המדרג העירוני של מצרים מציג היטב את דגם העיר הראשה, הנפוץ ביותר במזרח התיכון, שבו אזור אורבני אחד מרכז בתוכו את מרבית משאבי המדינה: הכלכליים, המינהליים והתרבותיים. יתר ערי המדינה אינן יכולות להתחרות בעוצמתה של עיר ראשה, שרק הולכת ומתחזקת עם הזמן. טבלה 7, שבה מצוינת רשימת הערים הגדולות במצרים, יכולה לכאורה להפריך את הטענה. מהתבוננות בה נוצר רושם מטעה, כי קיימת היררכיה מסודרת יחסית של ערים, בייחוד בדרג הבינוני. כאמור, אין הדבר כך.

בראש ההיררכיה נמצאת קהיר, עם אוכלוסייה רשמית של כ-9 מיליון נפש. אבל קהיר רבתי

היא מגלופוליס של כ-5,300 קמ"ר. זהו רצף אורבני של ערים, ערי בת, שכונות, פרברים, כפרים וכפרים לשעבר ובהם יישובים בלתי מוכרים ולא חוקיים. על כן אוכלוסיית קהיר רבתי קרובה ל-20 מיליון נפשות, כלומר כרבע מסך אוכלוסיית מצרים. אמנם, מבחינה מינהלית קהיר רבתי מחולקת בין רשויות ומחוזות (קלוביה, גיזה, קהיר), אך המגלופוליס הזה כולל בין היתר את העיר גיזה ואת שוברא אל ח'ימה, עשירי ברמדאן ושישה באוקטובר, שנחשבות לערים נפרדות, את "פרבר" חילואן ובו כ-600 אלף תושבים, וכן יחידות אורבניות אחרות המרוחקות מקהיר (איור 8).

קהיר היא העיר הגדולה ביותר בערי המזרח התיכון. את התפתחותה ההיסטורית והנוכחית היא חייבת ליתרונות מיקומה. היא שוכנת במפגש שבין עמק הנילוס לדלתא שלו, והיא צומת דרכי תחבורה. בשל קליטת הגירה מתמדת וריבוי טבעי גבוה, לעיר ולאזור המטרופוליני שלה אופי של "עיר-כפר". במרבית רבעיה מדובר בתנאי מגורים קשים, בתפיסת כל שטח "ריק" במרחב,

איור 8: קהיר רבתי

בהתפתחות שכונות פלישה עניות ולא חוקיות סביב מרכז ובשולי העיר. חסרי בית מתגוררים בחדרי מדרגות, בגנים ובבתי קברות. הגרעין העתיק של העיר סובל מהזנחה בשל מחסור באמצעים לשפצו ולשמרו. רק שכונות ספורות הן אמידות, ואלו מתוחזקות ומטופחות היטב – ובהן כמובן מתגוררת האליטה הכלכלית, הפוליטית, הצבאית והמינהלתית של העיר ושל המדינה.

למרות גודלה וחשיבותה, קהיר אינה מסוגלת לספק פרנסה ומחיה לכל השוכנים בה, לא רק למהגרים הרבים מהכפרים, אלא גם למשכילים הצעירים בני המקום. הענף הכלכלי העיקרי בעיר הוא מתן שירותים. לתעשייה מתקדמת ואף מסורתית, ולחקלאות פרודוקטיבית, אין בה הרבה מקום. אבטלה סמויה וגלויה מביאה לחוסר שביעות רצון ולתסכול. זה שנים רבות, כחלק מהמדיניות המוצהרת של פיזור האוכלוסייה, מממשלת מצרים מנסה לדרבן פיתוח ערים בפריפריה ואף לקדם בניית ערים חדשות הנמצאות מעבר לריכוז האוכלוסייה שסביב קהיר ואלכסנדריה, ללא הצלחה.

העיר השנייה בגודלה במצרים היא אלכסנדריה, המונה כ-4.5 מיליון נפשות. היא שוכנת בגבול המדבר המערבי והדלתא. מדובר בעיר שנפרסת לאורך כ-32 ק"מ על חוף הים התיכון. שטחה המטרופוליני עולה על 2,670 קמ"ר ואוכלוסיית המטרופולין עולה על 7 מיליון נפשות. בדומה לקהיר הגדולה, גם אלכסנדריה סובלת מבעיות חברתיות וכלכליות שמשליכות על אופייה האורבני, אך המצב בה פחות נפיץ, שכן יש בה פחות מהגרים, יחסית לקהיר. בעיר ריבוי שכונות מודרניות ותשתית חברתית מפותחת בסגנון אירופי. מצבה הכלכלי טוב מזה של קהיר. לאלכסנדריה בסיס כלכלי ריאלי – נמל חשוב במדינה, תעשיות המתבססות על חומרי גלם מקומיים ומיובאים (שמן, פלדה ומזון). בעורפה נמצא אזור חקלאי עשיר ולאורך חופי הים התיכון (לאורך מאות ק"מ) מרכזי תיירות מקומית ובינלאומית.

שתי "ערי מיליון" שבאות במדרג אחרי אלכסנדריה, גיזה ושוברא אל-ח'ימה, הן חלק מקהיר. הערים במדרג הבא הן כמה ערי דלתא (אל-מנצורה, אל-מהלה אל-קובר, דמיאט), ערי תעלת סואץ (סואץ, פורט סעיד, איסמעליה) ובירות המחוזות לאורך הנילוס (ערי שדה) (טבלה 7).

ערי התעלה: העיר סואץ היא מרכז לעיבוד נפט, יש בה תעשייה פטרוכימית מפותחת, והיא גם משמשת מרכז מסחרי אזורי. פורט-סעיד הוא נמל התעלה ונמל ים-תיכוני גם יחד. הנמל מעניק שירותים מגוונים: עיבוד, אריזה, אחסנה, שירותי מספנה, אספקת מזון וציוד לאוניות העוברות בתעלה. בעיר פורט סעיד התפתחו אתרי נופש, דיג והפקת מלח מהים התיכון. איסמעליה השוכנת בין סואץ לפורט סעיד משמשת צומת תחבורה יבשתית ומקום מושב מינהלת התעלה. העיר משמשת גם מרכז לשטח החקלאי שבעורפה המערבי והמזרחי ומפותחים בה שירותי נופש ודיג.

הצלחה מועטה יותר נרשמה בערי השדה שהתפתחו לאורך עמק הנילוס: אסואן, אסיוט, איסנה, מיניה ועוד. כלכלת ערים אלו מתבססת בעיקר על עיבוד תוצרת חקלאית הייחודית למרחבן, בעיקר זיקוק סוכר מקנה סוכר וטקסטיל מכותנה. ערים אלו מתבססות על עורף חקלאי קטן ולכן הן קטנות וכמעט שאינן צומחות. לעומתן, ערי הדלתא גדולות יותר ומפותחות יותר, שכן יש להן עורף כלכלי גדול יותר, עשיר יותר וקרוב למרכזי הכוח הגדולים של מצרים וצומתי הדרכים שלה.

הצלחה פחותה אף יותר ליוותה את הקמת הערים חדשות שנועדו לקליטת המהגרים מן הכפרים ולפתרון בעיות הציפיות במרחב קהיר. מבין הערים החדשות אפשר לציין את עשרה בראמאדן, החמישה עשר במאי וסאדאת סיטי. רוב הערים קמו בפריפריה הקרובה לקהיר במרחק 30-70 ק"מ, אך לא הצליחו לממש את הציפיות שנקשרו אליהן. למרות החזון אין מדובר במיליוני מצרים שאכלסו את ערים חדשות אלו. הקמתן ללא פיתוח מקביל של מקומות תעסוקה לאוכלוסייה הלא משכילה רק הרחיבה את בעיית העוני באזור, מה גם שהמחיה בערים הללו התבררה כיקרה. נוסף על כך, בירוקרטיה מסורבלת ובלתי יעילה ותדמית שלילית של הערים האטו את האכלוס. התוצאה היתה מאכזבת. הערים הוקמו בהשקעות עתק, אך הציפיות בקהיר רבתי לא ירדה ואף עלתה. הערים החדשות הפכו עד מהרה לערי שינה. כשלון חרוץ נרשם בניסיון הפיתוח הכלכלי של חצי האי סיני והעמק החדש (על אזורים אלה יפורט בהמשך).

הגירת פנים והגירת חוץ

הגירה מוגדרת כתנועת אוכלוסייה ממקום למקום, בתוך מדינות, או בין מדינות, לתקופות קצובות או לצמיתות. מדובר בתופעה דמוגרפית וחברתית-כלכלית, שמתייחסת לכל מעבר של בני אדם מרצון, מבחירה, מתוך אידאולוגיה או עקב חיפוש אחר הזדמנויות חדשות, וגם מחוסר רצון ובחירה, כגון בעת מלחמה, רעב, אסון טבע או מעשה ידי אדם אחר.

את תנועות ההגירה במצרים ניתן לחלק לשלושה סוגים עיקריים: הגירה פנימית של אזרחי מצרים בתוך שטחה; הגירה חיצונית של אזרחי מצרים מחוץ לגבולותיה; הגירה של אוכלוסייה לא מצרית לתוך מצרים ו/או דרכה ליעד אחר.

לפני הפירוט של ההגירות החשובות ביותר (הפנים והחוץ), נעסוק בקצרה בסוג השלישי. במצרים אין מייחסים לה כיום חשיבות, אף על פי שהיא עשויה להגיע למאות אלפים בשנה, אולם יש בה כדי איום על שכנותיה הקרובות והרחוקות. בשל מיקומה בצומת בין היבשות, מצרים היא מדינת מעבר למהגרים אפריקנים. דרך מצרים עוברים סודנים ודרום סודנים, אריתראים וסומלים ועוד. רק מיעוטם נשארים במצרים כמו פליטים סורים, לובים או עיראקים. בדרך כלל אין מדובר בפליטים חסרי כול, אלא במהגרי עבודה הנושאים את עיניהם למדינות העולם המפותח, בדגש על אירופה,

ומשלמים עבור העברתם למדריכים ולמלווים. ממצרים יכולים הפליטים לבחור בכמה נתיבי הגירה או הברחה: דרך נמלי הים (בעיקר אלכסנדריה); דרך לוב ותוניסיה לאיטליה, דרך אלג'יר ומרוקו לספרד, ודרך חצי האי סיני לישראל (סופר 2009). לפי הערכות גסות, בכל רגע נתון שוהים באזור קהיר עד כ-2 מיליון מהגרים מאפריקה שמדרום לסהרה.

ההגירה הפנימית מתבטאת במעבר אוכלוסייה אטי מדרום המדינה לצפונה, אך בעיקר בתנועה מתמדת מן הכפרים אל הערים. יוצאות דופן היו שתי הגירות פנים מאולצות. הראשונה אירעה בעקבות מלחמת ששת הימים, בעת פינוי ערי תעלת סואץ וסיני. מספר המהגרים מוערך ב-800,000, ורובם הגיעו לקהיר. שיא ההגירה הפנימית לאחר המלחמה היה בשנים 1967-1969. החל מ-1974, עם תום מלחמת יום הכיפורים, חזרו רוב הפליטים לבתיהם. ההגירה השנייה היתה פועל יוצא של בניית סכר אסואן – עזיבת כ-100,000 איש את האזורים שהוצפו בשנות השישים. אלו יושבו בקום אומבו מצפון לסכר ואילו הסודאנים הועברו בכוח ליובל הנילוס העטברה.

את ההגירה מהכפרים לערים ניתן לאפיין כהגירה "הישרדותית", הואיל ובראיית המהגרים אין דרך לשרוד באזורי הכפר הנידחים. ההגירה לערים הולידה תופעות קשות: החל מההידרדרות של הכפרים שננטשו על ידי טובי בני הדור הצעיר; דרך עיור יתר בערים הגדולות, קריסת התשתיות השונות וההיצע המוגבל בשוק העבודה; וכלה באי-שקט חברתי ובפגיעה בסדר הציבורי ובמשילות. הגירה פנימית אינה תהליך ייחודי למצרים, אך ראוי לציין כמה מאפיינים והשלכות ייחודיים לה (Zohry 2002, 2003, 2005, 2007, 2012).

מטרתם העיקרית של מהגרים רבים היא מציאת פרנסה והעברת סיוע כספי למשפחותיהם. המעבר לעיר נתפס כזמני, עד להבטחת העתיד הכלכלי. לכן, בערים כמעט שלא ניכרת אינטגרציה כלכלית, חברתית ותרבותית בין המהגרים ה"זמניים" לתושבי העיר המקוריים, ותופחות קבוצות שוליים רבות המתגוררות בשכונות עוני, ובין השאר נתונות להשפעות של גורמים קיצוניים. מנגד, המהגרים מוכנים לעשות כל עבודת כפיים, ושיעור האבטלה הרשמית בקרבם נמוך מזה שבקרב תושבי הערים המקוריים. במילים אחרות, ההגירה הפנימית מורידה את שיעורי האבטלה במצרים ומעלה את התוצר הלאומי הגולמי של המדינה. עם זאת, הדבר יוצר תסיסה בקרב תושבי הערים המקוריים, שברובם סובלים מאבטלה חמורה ורואים במהגרי הכפר מתחרים מסוכנים.

רוב המהגרים אינם חוזרים אל הכפרים. הם מתחילים להשתקם בעיר, מביאים לעיר את משפחותיהם או מקימים משפחה חדשה. אולם, שיעור הילודה בקרבם נשאר גבוה, והם אינם פורצים את מעגל העוני, אינם מרחיבים את השכלתם, ממשיכים לעסוק בעבודות כפיים פשוטות ולהתגורר בקהילות שמרניות ונפרדות. כך, תרבות ה"עיר-כפר" כובשת את שולי המרכזים האורבניים, ובעיקר של אזור קהיר רבתי, כפי שמראה טבלה 8.

טבלה 8: שכונות עוני ואוכלוסייתן באזור קהיר רבתי

מחוז	מספר שכונות עוני	מספר האוכלוסייה המתגוררת בשכונות עוני	אחוז מסה"כ אוכלוסיית שכונות עוני במצרים
קהיר	75	3,126,000	25.7
גיזה	23	2,177,000	17.9
קלוביה	58	1,163,000	9.6
סה"כ בקהיר רבתי	156	6,466,000	53.2

מקור: CAPMAS (Central Agency for Public Mobilization and Statistics of Egypt), 2008

בעוד שכונות העוני בערים הוותיקות מתרחבות וגדלות, המעמד הבינוני, הבינוני-גבוה והגבוה עוזבים את מרכזי הערים ועוברים לערים חדשות סביב קהיר. השכונות שהם משאירים מאחוריהם מאבדות תושבים, נעשות מוזנחות, ונכנסות אליהן אוכלוסיות פחות מבוססות. מעניין שאוכלוסיות עניות גם הן עוזבות את מרכזי הערים המוזנחים לשכונות עוני בפריפריה האורבנית – החיים שם זולים יותר וצפופים פחות.

הגירת החוץ היא משני סוגים: מהגרים שעוזבים לצמיתות ומהגרים זמניים. בקבוצה הראשונה נכללים לא מעט קופטים מצרים, שבחרו לעזוב מטעמים דתיים ופוליטיים, וכן מבקשי מקלט מדיני ממוצא אתני ודתי אחר. יש בהם השומרים על האזרחות המצרית, שכן החוק המצרי מאפשר זאת. הקבוצה השנייה, הרחבה בהרבה מקודמתה, נכללים בעיקר מהגרי עבודה. הם עוזבים את המדינה במטרה להרוויח כסף, אינם מקבלים אזרחות של מדינות זרות, ובסופו של דבר חוזרים לארץ מולדתם. בכל מקרה, הם משאירים את משפחתם במצרים. הקבוצה הראשונה של המהגרים מעדיפה בדרך כלל את יעד ההגירה הרחוק ממצרים – במדינות אירופה, צפון אמריקה, אוסטרליה וניו-זילנד, בעוד הקבוצה השנייה מחפשת את ההזדמנויות הכלכליות קרוב יותר – במדינות ערב במזרח התיכון. מובן שזו חלוקה גסה. ישנם מהגרי עבודה מצריים המעדיפים שלא לחזור לארצם ומנסים להצטייד באזרחות זרה, אך הדבר אינו פשוט, בייחוד בסעודיה ובמדינות המפרץ העשירות, ולאחרונה אף במדינות העולם המפותח, שהקצינו את חוקי ההגירה שלהן. טבלה 9 מציגה את המדינות העיקריות בעלות ריכוז מהגרים מצרים, אך יצוין כי הנתונים שבה אינם מבטאים את המספר המלא של המצרים השוהים מחוץ למצרים. המספרים האמיתיים אינם חד-משמעיים, אלא הערכות ממקורות שונים.

באוגוסט 2012 משרד החוץ והלמ"ס המצרי מדברים על 8 מיליון אזרחי מצרים החיים מחוץ לתחומה (Ahram Online 2012). אבל כחצי שנה מאוחר יותר ציין סגן היושב ראש של "איחוד האזרחים המצרים שמתגוררים ועובדים בחו"ל", כי מעבר לגבולות מצרים שוכנים באופן רשמי כ-7 מיליון מצרים. באופן לא רשמי, הוא הביע סברה שמספרם מגיע לכ-10 מיליון, והדגיש כי רבים מתוכם הם צעירים בעלי תארים אקדמיים או תעודה מקצועית. להגירת החוץ ממצרים

יש כמה השלכות חיוביות. תרומתם של מהגרי החוץ לכלכלת מצרים, המעבירים כספים אליה, הגיעה לדבריו לכ-19 מיליארד דולרים ב-2012 (Middle East Monitor 2013). לגבי מספר זה אין אישורים רשמיים, אך ניתן להתרשם מהמגמה ההולכת וגדלה של העברת כספים למדינה בידי מהגרי עבודה (טבלה 10).

המהגרים, ובעיקר השכבה המשכילה ובעלי המקצועות מתוכם, משדרגים את יכולותיהם, מרחיבים את הידע ונחשפים לטכנולוגיות חדשות בארצות מפותחות שונות. עם חזרתם הם מחזקים את הכלכלה והחברה המצרית, ולמשפחותיהם יש כוח קנייה. מדובר ב-4% -3% מהתמ"ג בתחילת שנות האלפיים, ובשיעור כפול מזה לקראת סוף העשור, כלומר שיעור דומה לכלל ההכנסות של מצרים מהשקעות החוץ במדינה (Sika 2010).

לעומת המגמות החיוביות, ההגירה החיצונית יוצרת "בריחת מוחות", המוכרת ממדינות אחרות. אובדן ההון האנושי עלול להיות כרוך במחיר כבד במישור החברתי-כלכלי, בוודאי בטווח הרחוק. הדבר בולט במיוחד בכל הנוגע למהגרים למדינות המערב, שרובם משכילים ומומחים שאיבדו תקווה לחיים טובים יותר במצרים ואילו אינם חוזרים למולדתם (Zohry 2007).

טבלה 9: מדינות בעלות ריכוז מהגרים מצרים עיקריים (2006)

מספר מהגרים מצרים	מדינה	אזור
1,350,000	ערב הסעודית	מדינות ערב
950,000	לוב	
500,000	ירדן	
250,000	כווית	
160,000	איחוד האמירויות הערביות	
40,000	עומן	
97,000	מדינות ערב אחרות	
635,000	ארצות הברית	צפון אמריקה
141,000	קנדה	
80,000	אוסטרליה	אוקיאניה
3,000	ניו זילנד	
210,000	איטליה	אירופה
75,000	בריטניה	
70,000	צרפת	
50,000	יוון	
40,000	גרמניה	
20,000	הולנד	
20,000	אוסטריה	
12,000	שווייץ	
2,000	דנמרק	
2,000	קפריסין	
1,000	ספרד	
1,000	בלגיה	
4,300	שאר מדינות אירופה	
4,700,000		סה"כ

מקור: EMY (Egyptian Ministry of Foreign Affairs), EMME (Egyptian Ministry of Manpower and Emmigration), 2006

טבלה 10: העברות כספים למצרים מאזרחים פרטיים בין השנים 2001-2011

שנה	2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001
סכום (מיליארדי דולרים)	14.3	12.4	7.1	8.7	7.6	5.3	5.0	3.3	2.9	2.9	2.9

מקור: World Bank

בעיות נוספות הן במישור החברתי-תרבותי. הגירת גברים מהתא המשפחתי מקשה על הנשים להיכנס לשוק העבודה, מטעמים תרבותיים-חברתיים, משום שעליהן לתחזק את המשפחה לבדן. הדבר מתבטא בהחמרת המצב הכלכלי ובפגיעה בצמיחה האפשרית. המהגרים ששבים למצרים מביאים עמם מטען תרבותי, אם מערבי-דמוקרטי (מהמערב) ואם דתי-קיצוני (למשל, מערב הסעודית). ההשפעות הללו משליכות על החברה המצרית ועל כיווני התפתחותה. לא מדובר דווקא בהשפעה שלילית, אך עמדת המהגרים החוזרים לא בהכרח מתיישרת עם זו של החוגים השולטים במצרים. משפחות המהגרים לרוב עשירות יותר מאלו שבסביבתן, והדבר מעורר קנאה, מריבות ותסיסה.

השלכות הדמוגרפיה

המציאות הדמוגרפית הקשה ידועה לשלטונות מצרים. נעשה נסיון לאורך השנים לפעול להקטנת הריבוי הטבעי, לפיזור האוכלוסין, לשיפור מצב הכפרים ולפיתוח הערים, אך עד כה כמעט שאין לכך תוצאות. בתת-פרק הנוכחי ינותחו ההשלכות של מצבה הדמוגרפי של מצרים בדגש על ארבעה תחומים: מים, חקלאות, עיור ומשילות.

- **השלכות הדמוגרפיה על המחסור במים.** רוב אוכלוסיית מצרים חיה לאורך הנילוס ותלויה במימיו. בדו-קיום זה שבין הנהר לתושבים ניכרות מגמות הפוכות: מספר צרכני המים גדל בהתמדה, ואילו ספיקת הנילוס במצרים נמצאת במגמת ירידה, כפי שתואר בתת-פרק על האקלים ובמקומות נוספים (סופר 2006). התוצאה היא שכבר כיום עולה הביקוש למים במצרים על ההיצע הטבעי. הצמצום בספיקת המים עלול לסכל את תוכניות הפיתוח של מצרים בתחום המים: תוכנית טושקה והעמק החדש (סופר וברקובסקי 2012), ודרישות הצפויות מצד המדינות בהן עובר הנילוס להקצאת מים בהיקף נוסף על הקיים.
- **ההשלכות על החקלאות.** החקלאות עודנה נדבך מרכזי בכלכלת מצרים. באופן רשמי עוסק בה כשליש מכוח העבודה, והכנסותיה הן כ-14.7% מהתוצר הלאומי הגולמי. רק כ-2.7% משטח המדינה ניתנים לעיבוד חקלאי, מרביתם בעמק הנילוס, בדלתא של הנילוס ולאורך תעלת המים המתוקים, המובילה מים מהנילוס לתעלת סואץ. לפני כמאה שנה, השטח הממוצע שעמד לרשותו של כל פלאח מצרי היה ארבעה דונם. לפי נתוני שנת 2014, המספר הצטמצם לכדי 0.4 דונם – שטח שאינו מספיק לצורך פרנסה מחקלאות. הריבוי הטבעי בכפרים גבוה, ולכן חצי אוכלוסייתם הם ילדים ונוער, המהווים נטל כלכלי על משפחותיהם. בהתאם למסורת המצרית, הבנים יורשים את קרקע אביהם בחלקים שווים, כך שבמרוצת השנים חלקות הקרקע המועברות בירושה הולכות וקטנות. הצעירים המוכשרים עוזבים את הכפרים ומותירים מאחור אוכלוסייה צעירה ענייה וחלשה. כך נוצר מעגל קסמים של עוני, חול, בערות ונחשלות בקרב החקלאים המצרים, עד כדי כך שמצרים, שהיתה יצואנית חיטה מרכזית, נאלצת לייבא כיום

חיטה בעצמה (סופר וגרוס-לן 2008). אחרי מהפכת הקצינים בשנת 1952 פרסמה ממשלת מצרים חוק שנועד להוביל רפורמה אגררית. מכוחו הופקעו עד שנות השבעים כ-10 מיליון דונם וחולקו לחקלאים, אך חלוקת הקרקע בתוך המשפחות חיסלה את עתודות הקרקע שנוספו. סכר אסואן אדיר הממדים וסכרים נוספים נועדו לספק מענה ל-3 מיליוני פלאחים, אך הבנייה ארכה כשני עשורים, ובמהלכן נוספו 12 מיליון נפש בכפרים. כיום אין עוד אפשרות להוסיף סכרים בתוך מצרים.

- **תופעת העיוור.** ההגירה הפנימית של שכבות עניות וההגירה של המעמדות העליונים לערים חדשות הפכו את ערי מצרים הוותיקות למוקדי עוני, מצוקה ותסיסה חברתית, כפי שתואר לעיל, ובראשן קהיר, שכ-40% מתושביה הם מהגרים.

- **השלכות על המשילות.** מאז הורד מכיסאו ב-2011 הנשיא חוסני מובארק, עוברת מצרים טלטלות שלטוניות. קודם תפס את השלטון נציג האחים המוסלמים מוחמד מורסי, וכשנה אחר כך ביוני 2013, בוצעה הפיכה צבאית בראשות עבד אל-פתאח א-סיסי שהפילה את שלטון האחים המוסלמים. כל נשיא, מכל גוני הקשת הפוליטית, מתקשה לנהל את המדינה שבה אבטלה, עוני, בעיית המים, קריסת התשתיות העירוניות ותנאי החיים הקשים גורמים למתחים פנימיים, מעצימים את השסעים החברתיים ויוצרים אווירת מחאה אנטי-שלטונית.

שליש מתושבי מצרים כיום הם ילדים עד גיל 14, וחלק ניכר הם צעירים בני 14-18. זו חברה צעירה, תוססת, פעילה, מרדנית, נגישה לטכנולוגיית המונים, ולכן מאיימת יותר על היציבות, הנדרשת לשלטון אפקטיבי. ההפיכה של ראשית 2011 המחישה את השפעתם של הצעירים, הנשים והסטודנטים, רובם מהמעמד הבינוני והנמוך. מיליוני המצרים, בפרט בערים הגדולות, החרדים לעתידם, ביטאו את תסכולם בהפלת השלטון ארוך הימים של מובארק. לא בכדי, הנשיא אחריו, מורסי, הכריז לאחר היבחרו על "תוכנית מאה הימים", שהתמקדה בנושאי פנים, כמו ניקיון הרחובות והוזלת עלות מוצרי היסוד, כשהמסר מכוון לשכבות חברתיות רחבות (דקל ופרלוב 2012).

דוגמה נוספת לקשיי המשילות במצרים היא חצי האי סיני. אזור זה הפך לשטח הפקר, ומתנהלת בו פעילות פלילית וטרוריסטית. הבדווים החיים בחצי האי מאופיינים בריבוי טבעי גבוה. בשנת 2004 חיו במרחב סיני כ-200,000 בני אדם, ואילו ב-2014 עלה המספר לכ-600,000. גידול זה מעצים את קשיי המשילות.

המשך המגמות הדמוגרפיות צפוי להציב אתגר של ממש בפני שלטונות מצרים, לנוכח השלכותיהן על המים, החקלאות, העיור וקשיי המשילות השלטונית. ניתן אפוא לשער כי מצרים תיאלץ, לפחות בשנים הקרובות, לטפל בנושאי פנים ולאודווקא בנושאי חוץ, לרבות כאלו הקשורים ליחסים הביטחוניים עם ישראל.

כלכלה

כלכלת מצרים סובלת זה עשרות שנים מבעיות יסוד. נתוני הפתיחה שלה אינם מעודדים, בפרט בראי הגידול באוכלוסייה, ששיעורו כ-2% בשנה. משמעות הדבר היא הכפלת אוכלוסיית המדינה כל 35 שנה. הכלכלה תלויה במידה רבה במשק לא יעיל, הסובל מאבטלה גלויה וסמויה, עם מקומות עבודה שנוצרו באופן מלאכותי ואינם גורמים בפועל לצמיחה. הדבר מתבטא בין היתר בהוצאות ענק על סבסוד מוצרים ושירותים שונים (Gutner, Gomaa and Nasser 1999), במנגנון פקידים מנופח, ובפיקוח חסר תועלת של המדינה בענפי הכלכלה השונים. בצד אלה קיימים כלכלה לא פורמלית ושוק שחור ואפור, שחיתות שלטונית, אינפלציה ומחסור מתמיד באמצעים.

השוואה עם מדינות מזרח התיכון אחרות ממחישה את מצבה הכלכלי של מצרים (טבלאות 11 ו-12). בכמה מדדים היא אמנם עולה על שכנותיה הפחות מפותחות ממנה, אך בפועל המצב גרוע יותר רק בסודאן, שידעה לאחרונה תהפוכות רבות וחולקה לשתי מדינות, בעיראק השסועה שאינה מצליחה להשתקם לאחר שנים של עריצות ואי-סדר, ובסוריה, שגם היא עוברת שינויים כואבים, בין היתר עקב בעיות כלכליות ודמוגרפיות שמלוות אותה עשורים אחדים.

תכניות הבראה כלכליות שהובילו שלטונות מצרים לאורך השנים התנפצו על קרקע המציאות. מאז שנות התשעים של המאה הקודמת לכאורה התחילו לעצב את כלכלת מצרים רפורמות כלכליות

טבלה 11: מדדים כלכליים נבחרים של מדינות מזרח התיכון

המדינה	תמ"ג לנפש (דולרים) (2012)	אחוז העובדים במגזרים השונים מתוך כלל העובדים (2012)			תרומה יחסית של המגזרים השונים לכלכלת המדינה (אחוזים מסך כל התמ"ג בשנת 2012)			רמת מינוע – מספר כלי רכב לאלף תושבים (2009)
		חקלאות	תעשייה	שירותים	חקלאות	תעשייה	שירותים	
מצרים	6,600	32	17	51	14.5	37.6	47.6	1,549
לוב	13,300	17	23	59	2	40.1	57.9	4,170
סודאן	2,400	80	7	13	32	25	43	114
ירדן	6,000	2.7	20	77.4	4.5	30.8	64.7	2,112
סוריה	5,100	17	16	67	16.9	27.4	55.7	1,563
לבנון	15,700	2	16	82	4.6	19.7	75.7	3,130
ישראל	31,400	2	16	82	2.5	31.1	64.9	6,608
תורכיה	14,700	26.5	26.2	48.4	9.3	28.1	62.6	2,298
איראן	13,200	25	31	45	10.4	37.7	51.8	2,238
עיראק	3,900	21.6	18.7	59.8	9.7	60.5	29.8	1,069
סעודיה	24,500	6.7	21.4	71.9	2	69.1	28.9	7,427

טבלה 12: מדדים נלווים המצביעים על כלכלות מדינות המזרח התיכון

המדינה	אחוז הכלכלה הלא פורמלית (היקפי השוק השחור) (2009–2008)	מדד שלטון החוק (2010) (האפקטיביות של הממשל) טווח הציונים בסקאלה המוצעת נע מ-1 (חוסר משילות) עד 100	מדד השחיתות (2011) טווח הציונים בסקאלה המוצעת נע מ-1 (המדינה המושחתת ביותר) עד 9.5
מצרים	36.2	40.19	2.9
לוב	31.88	9.5	2.0
סודאן	22.97	6.69	1.6
ירדן	17.68	57.4	4.5
סוריה	19.18	34.92	2.6
לבנון	32.36	43.06	2.5
ישראל	21.1	86.6	5.8
תורכיה	31.62	66.02	4.2
איראן	18.59	36.8	2.7
עיראק	-	9.09	1.8
סעודיה	17.87	52.63	4.4

מקור: Elgin and Öztunalı 2012; Kaufmann, Kraay and Mastruzzi 2010; Transparency international 2011

והפרטה, הסכמי מסחר בינלאומיים, שינויים במערכת הבנקאות, קידום השקעות חוץ ופרויקטים שאפתניים של פיתוח בנוסח כלכלות המערב (Konan and Maskus 2000). אולם, קצב גידול התמ"ג התבטא בכ-5% בשנה בעשור הראשון של שנות האלפיים, והכלכלה המצרית לא הצליחה לעקוב אחר קצב גידול האוכלוסייה, הדורש השקעות עתק בתשתיות ובסקטור הציבורי. הפריחה של תחילת שנות האלפיים היא בעיקר פרי השקעות זרות, הלוואות, סיוע והעברות כספים לתוך מצרים, ופחות תוצאה של מהלכים מקומיים, כגון שינויים מערכתיים אמיתיים באופי כלכלתה (Alissa 2009). כיום, אחרי המשבר הכללי העולמי, עומד שיעור הצמיחה במדינה על כ-2% בשנה בלבד. תמ"ג של כ-538 מיליארד דולר (לפי המדד של Purchasing Power Parity) הוא מספר מרשים, כל עוד לא מביאים בחשבון את האוכלוסייה של 85 מיליון ולא משווים אותו עם שכנותיה של מצרים שאוכלוסייתן קטנה יותר. התמ"ג של ישראל הקטנה, עם אוכלוסייה של כ-8 מיליון, עמד ב-2012 על כ-248 מיליארד דולרים, של לוב, עם כ-6 מיליון תושבים - על כ-88 מיליארד.

כלכלת מצרים מראה סימנים של משבר מתמשך. בשנת 2012 היה שיעור האבטלה הרשמי כ-12.5%, עלייה של כחצי אחוז משנת 2011. בפועל, אחוז המובטלים הרבה יותר גבוה, שכן לסטטיסטיקות נכנסים תושבים רשמיים של ערים, שיש בהן לשכות תעסוקה, ולא תושבי הכפר, או אלה שעזבו את הכפרים ושמתיקיימים מעבודות מזדמנות בערים ובשוליהן. כמו כן, הנתון הרשמי מתעלם בחלקו משיעורי נשים מובטלות, שזכותן על פי רוב במעמד של עקרות בית. לפי נתונים משנת 2005,

כחמישית מהאוכלוסייה המצרית נמצאה מתחת לקו העוני. מאז השיעור הרשמי לא התפרסם, אך כנראה עלה. האינפלציה במצרים דוהרת בקצב מבהיל בשנת 2011 איבד ערך המטבע המצרי כ-10.2% מערכו וב-2012 כ-8.5%. תקציב המדינה נמצא בגירעון חמור. ב-2012 ההכנסות הסתכמו בכ-56.5 מיליארד דולר, וההוצאות עברו את ה-83 מיליארד דולר. העיתונות מדווחת, כי ב-2013 כל משפחה רביעית במצרים היא ענייה (The Marker 2.4.2013).

מאזן התשלומים של מצרים מצביע לאחרונה על מצב בעייתי ביותר. ב-2012 ייצאה מצרים בסכום של 28.3 מיליארד דולר, אך ייבאה בסכום של 58.7 מיליארד. חלק ניכר מהיבוא הוא מזון. מלבד זאת מצרים מייבאת מוצרי תעשייה, מכונות ומוצרים עתירי ידע. מנגד היא מייצאת פלדה, מוצרי חקלאות מעובדים וכן מוצרי טקסטיל, שערכם בשוק נמוך יחסית. ההכנסות ממסים מהוות כ-22.2% מהתמ"ג המצרי (CIA 2013). זה נתון נמוך יחסית, שמעיד על גישה המיטיבה עם העשירים.

כפי שניתן להתרשם מטבלה 11, ענף השירותים במצרים ומספר המועסקים בו רחב למדי – מועסקים בו כ-51% מכוח העבודה ותרומתו לתמ"ג מוערכת ב-47.6%. בפועל מדובר ברבבות משרות לא פרודוקטיביות ולא נחוצות למשק המצרי. יוצאי דופן הם ענף התיירות, שלפי נתונים שונים מעסיק עד כ-12% מכוח האדם המצרי, וענף התקשורת הסלולרית והמקוונת.² לעומת זאת, אין במצרים די רופאים ומורים, שכן משכורתיהם נמוכות, וכפי שהוצג בפרק ההגירה, המשכילים מעדיפים לחפש את מזלם מחוץ לתחומי מצרים. לשם המחשה, על כל 1,000 מצרים יש בממוצע 2.83 רופאים ו-6.74 מורים, בעוד בישראל, שגם בה יש מחסור ברופאים ובמורים, המדדים הם של 3.3 וכ-9, בהתאמה.

חקלאות

עקב המבנה הגאוגרפי של המדינה והעיור המואץ לאורך הנילוס, רק כ-2.7% משטחה של מצרים ניתנים לעיבוד חקלאי. כבר עשרות שנים שמצרים מנסה להגדיל את השטחים הראויים לחקלאות (טבלה 13). הוספה של קרקעות ואספקת מים בחינם לכל חקלאי (אם כי בהתאם למכסה) התאפשרה בזכות הקמת סכר אסואן, אולם תרומתו כבר נוצלה כמעט במלואה. התקווה האחרונה של השלטונות היתה תוכנית טושקה והעמק החדש – יצירת "נילוס שני", שלפי התוכנית היה אמור להוסיף כ-10–15 מיליון דונם קרקעות לחקלאים ולשמש מנוף לפיתוח כפרי ואורבני של האזור במקביל לנילוס הישן. כפי שיפורט, מדובר בכשלון שעדיין אין מודיעים עליו בפומבי.

2 על כך מצביעים הנתונים הבאים: חלקו של הענף בתמ"ג עולה על 10%. בשנת 2007 היו במצרים 10 מיליון קווי טלפון קבועים, 31 מיליון טלפונים ניידים, ו-8.1 מיליון משתמשי אינטרנט. בשנת 2012 הגיע מספר מנויי הסלולר במצרים ל-91.35 מיליון, ומספר משתמשי האינטרנט עומד על 22 מיליון.

טבלה 13: תוספת שטח חקלאי לעומת הגידול באוכלוסיית מצרים בשנים 1902–2013

התקופה	תוספת שטח חקלאי (במיליוני דונם)	תוספת אוכלוסייה (במיליוני נפש)
1933–1902	4.0	5
1952–1934	2.4	5
1960–1952	0.5	4
1976–1961	3.1	15
1998–1977	1.9	9
2004–1999	10 (מדובר בתוספת רבה, אבל איכות השטח נמוכה כיוון שמדובר באזורים מדבריים בשולי הדלתא)	9
2013–2005	אין נתונים חד-משמעיים, תתכן אף ירידה (צמצום) בשטח חקלאי קיים	11

מקור: סופר 2006; World Bank

ענף החקלאות, שמועסק בו כשליש מכוח העבודה המצרי, אינו בגדר מנוף לכלכלת מצרים. תרומתו לתמ"ג מסתכם בכ-14.5%. ייעודה העיקרי של חקלאות מצרים הוא גידול מזון (טבלה 14). גידולי הקיץ העיקריים הם תירס, אורז ודורה, ובחורף מגדלים חיטה וקטניות. אשר לכותנה, זו כידוע הוציאה מוניטין למצרים, שכן באופן מסורתי גידלו במצרים כשליש מהיבול העולמי של כותנה ארוכת סיבים. עם השנים ענף זה הצטמצם בעקבות מספר סיבות, קטנו שטחי הגידול, בעקבות הפרטה של הבעלות על שדות הכותנה ובשל מחסור בקרקעות ובעיקר המים הרבים הדרושים לה. וכן התחרות מול סין, הודו ואף סודן.

טבלה 14: שינוי בהרכב הגידולים במצרים בשנים 1983–2010

2010		2000		1990		1983		
אחוזים מסה"כ	אלפי פדאנים	אחוזים מסה"כ	אלפי פדאנים	אחוזים מסה"כ	אלפי פדאנים	אחוזים מסה"כ	אלפי פדאנים ¹	
19.99	3,066	17.69	2,463	16.05	1,955	11.9	1,320	חיטה
12.83	1,968	13.85	1,928	16.21	1,975	17.5	1,953	תירס
7.13	1,094	11.27	1,569	8.51	1,036	9.1	1,013	אורז
46.4	7,120	47.8	6,655	45	5,478	43.1	4,801	סה"כ דגניים
1.32	202	2.21	307	2.83	345	2.9	326	שעועית רחבה
2.41	369	3.72	518	8.15	993	8.96	998	כותנה
2.09	320	2.29	319	2.16	263	2.23	249	קנה סוכר
2.52	386	0.98	136	0.28	34	0.16	18	סלק סוכר
17.5	2,685	17.4	2,423	20.2	2,457	24.6	2,736	תלתן
13.8	2,112	12.1	1,690	9.2	1,122	9.3	1,031	סה"כ ירקות
8.98	1,377	7.32	1,019	7.11	866	3.6	404	סה"כ פירות
	15,334		13,922		12,180		11,140	סה"כ שטחי הגידול

מקורות: El Sayed 2012

1. פדאן אחד שווה בשטחו ל-4.2 דונם

במקרה הטוב, החקלאות המקומית מסוגלת להזין ולפרנס רק את החקלאים עצמם, ומכאן ההוצאות הגדולות על יבוא מזון, כפי שתואר. המאמצים להגדלת שטחי הגידול נכשלים, ובשנים האחרונות אף נרשמת ירידה, יחסית למה שכבר הושג קודם לכן: משיא של כ-31,160 מיליוני דונם בשטח גידול הדגנים ב-2008, ירד הנתון לכ-29,670 מיליון ב-2010, וזאת חזרה לרמה של שנת 2005 (כ-29,690 מיליוני דונמים). בשנת 2012 הסתכם יבול הדגנים בכ-23 מיליון טונות, יבול מרשים, ולמרות זאת נאלצה מצרים לייבא באותה שנה כ-18 מיליון טונות דגנים, כל אלה מותירים את מצרים תחת תלות רבה בחסדי מדינות העולם.

אחת הסיבות העיקריות לחוסר היעילות של החקלאות המצרית היא בזבוז מי ההשקיה, בגלל שיטות השקיה מיושנות (טבלה 15). נוסף על כך, נפח נכבד של מים מתאדה באגם נאצר במהלך העברתם מהאגם לחקלאים, בשל תנאי האקלים המדברי.

טבלה 15: הפסדי המים בחקלאות המצרית

שנה	מי השקיה			מים מבזבזים	
	נפח המים השנתי הנמדד בסכר אסואן (מיליארדי מ"ק)	נפח המים הנמדד בתעלות המובילות מים (מיליארדי מ"ק)	נפח המים הנמדד שמגיע בפועל לשדות (מיליארדי מ"ק)	מיליארדי מ"ק	אחוזים
1990	56.17	50.26	42.72	13.45	23.95
2000	52.50	47.25	39.38	13.12	24.99
2008	62.10	48.85	42.85	19.25	31.00

מקורות: Saleh 2008

במשך שנים מנסים המצרים לגוון ולחזק את החקלאות במדינה. הם ניסו להגדיל את התפוקה של קנה הסוכר, לגדל הדרים ברצועת החוף ולהגביר את היצע מוצרי החלב ובשר העוף. בתחומים אלה נרשמו הצלחות נקודתיות בלבד. עיקר מזונם של רוב תושבי מצרים הוא פיתה מחיטה. בממוצע, כל מצרי צורך כ-400 ק"ג קמח בשנה. השלטון מסבסד את הקמח, וכל ניסיון להעלות את מחירו, כחלק מרפורמות כלכליות שונות, מוביל למהומות. בשנת 2008 נאלצה הממשלה להעלות את מחיר הקמח בעקבות משבר עולמי במחירי החיטה, והדבר הביא לעליית מחירי המזון הבסיסי כולו, שכן החיטה היא חלק ממזון העופות והבקה. לפי הערכות החוקרים, גם המהפכה של שנת 2011 במדינה אירעה בעקבות עליית מחירי הדגנים (ובעקיפין בגלל משבר המחסור במים).

לסיכום, בנסיבות שתוארו, יש להניח שחקלאי מצרים יוסיפו להיות עניים ומצבם רק יחמיר. כל הרפורמות בתחום שיעלו לסדר היום לבטח יתקלו בהתנגדות אנשי הכפר המסורתיים.³ יש אפוא להניח שההגירה מהכפר לעיר תימשך, ותחמיר עוד יותר את בעיית העוני במדינה.

3 למרבה האירוניה, השקעות זרות בחקלאות המצרית הוכיחו כי על ידי ניהול פרודוקטיבי של המשק ושימוש בחלקות אדמה גדולות יחסית אפשר להגדיל את היבולים פי כמה וכמה. עם זאת, נוצר מצב פרדוקסלי, שבו

תעשייה

בהשוואה לשכנותיה בעולם הערבי, תעשיית מצרים מפותחת יחסית. משקלם הכולל של ענפי התעשייה בתרומה לתמ"ג עומד על כ-37.6%, ומועסקים בו כ-17% מכוח העבודה. זה שנים שמצרים מתמודדת עם ביקוש עצום למקומות עבודה מצד עובדים שהשכלתם והכשרתם הטכנולוגית היתה בסיסית ביותר. לכן, באופן מסורתי הושם דגש על פיתוחם של ענפי תעשייה עתירי ידיים עובדות, שהשקעות ההון הנדרשות בהם נמוכות יחסית, ולכן גם רווחיותן נמוכה. ענפי התעשייה הוותיקים, ובראשם הטקסטיל, הסוכר ועיבוד המזון, מבוססים על תוצר חקלאי מקומי. תעשיות עיבוד כותנה ויצור טקסטיל, מפעלי אריגה ומתפרות מרכיבים חלק נכבד מיצוא המצרי (כ-13%). מוצרי תעשיית המזון והצרכה מיועדים בעיקר לשוק המקומי. מפעלי תעשייה קלה ממוקמים בכל ערי מצרים, אך הריכוזים הגדולים הם באזור הדלתא (דמנהור וטנטה).

חומרי גלם אחרים שנמצאו בשטחה של מצרים משמשים תעשיות מתוחכמות יותר ופחות ותיקות: פוספטים לייצור דשנים, מלט, עפרות ברזל לתעשיית פלדה, פחם ומנגן שנמצאו בכמויות קטנות יותר. מצרים התברכה גם במקורות אנרגיה: נפט וגז שמשמשים את תעשייתיה (להלן). יחד עם שאר אוצרות הטבע משמשים מחצבים אלה בתעשיות כימיקלים, פטרוכימיה, תרופות וצבעים. חלק מהמחצבים מיועדים ליצוא כחומרי גלם, וחלקם עוברים עיבוד תעשייתי ראשוני ומיוצאים לאחר מכן. כוח עבודה זול, חשמל זול וקרבה לשוק האירופי הביאו לשגשוג תעשיות האלומיניום והפלדה וכן מוצריהם.

לאורך השנים התפתחה במצרים תעשייה צבאית, הכוללת מפעלי הרכבת רכב ומטוסים. עם זאת, לאחרונה תלויה מצרים בספקי נשק חיצוניים, ובעיקר בארצות הברית, שכן התעשיות הצבאיות המקומיות התיישנו ואינן יכולות לספק נשק מודרני, אמין ויעיל.

מצרים מייבאת מגוון רב של מוצרי חשמל ואלקטרוניקה, מכונות וכלי רכב וציוד חקלאי ממוכן.

בעשור הראשון של שנות האלפיים השקיעה הממשלה בתיעוש, במטרה לצמצם את האבטלה, בעיקר בערים הגדולות, להקטין את התלות ביבוא ואולי להגדיל את היצוא. תוצאות המאמצים עדיין דלות. אמנם, ב-2012 עמד קצב הגידול של הענף על כ-0.5%, אך מחסור באנרגיה (עליו יפורט בהמשך) וחוסר השקעות עוצרים אותו. גם איכות כוח העבודה המצרי אינו משתפר. לסיכום, לא נראה באופן שיפור משמעותי לכלכלה המצרית ולעובד המצרי.

על קרקע מצרית ובעזרת מים של מצרים מגדלים חקלאים מצרים מוצרי מזון ליצוא לאיחוד האמירויות הערביות, ללוב ובעיקר לערב הסעודית העשירה. כל זה מתבצע לעיניהם של רבבות פלאחים עניים, המצטופפים בחלקיהם הזעירות, רבים ביניהם על מכסות מים להשקיה, מגדלים תפוקה מצומצמת וכמעט שלא זוכים בדבר מן השלטונות.

משק האנרגיה במצרים

מצרים היא מפיקת הנפט השנייה בגודלה באפריקה (מקרב המדינות שאינן שותפות בארגון ה-OPEC), והיא יצרנית הגז השנייה בגודלה ביבשת. למצרים אף היכולת העיקרית באפריקה לזיקוק נפט. זהו מקור הכנסה של מטבע חוץ רב בזכות היצוא, אולם מצרים מתמודדת עם עלייה עצומה בצריכת נפט ומוצריו, בעיקר בשל אוכלוסייתה ההולכת וגדלה, אך גם עקב הגידול בתעשייה, ואינה מרבה לייצא. בעשור האחרון הוכפלה צריכת הגז הטבעי במדינה, השימוש בנפט עלה בשליש, וצריכת החשמל עלתה בתקופה זו בכ-7% לשנה בממוצע (EIA 2012).

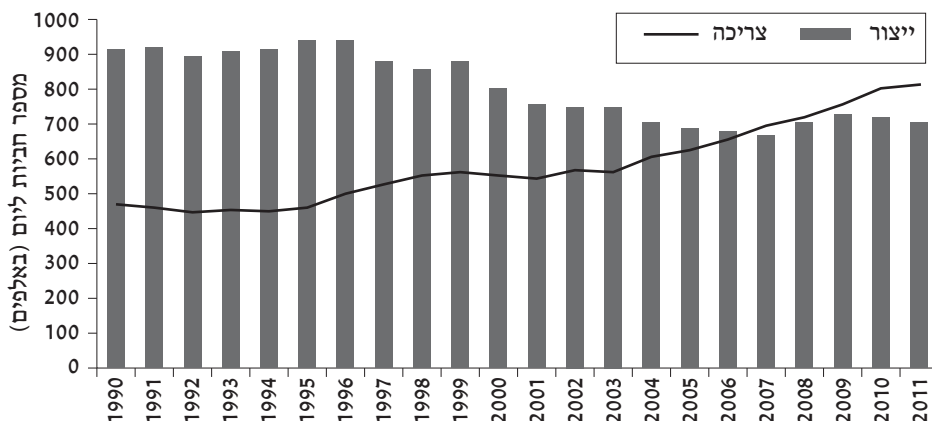
ענף הנפט

יכולת הפקת הנפט של מצרים עמדה בשנת 2011 על 711.5 אלף חביות ליום. ההפקה מתבצעת בחמישה אתרים, שהעיקריים שבהם הם במפרץ סואץ ובדלתא של הנילוס. כמו כן התגלו עתודות במדבר המזרחי, בים התיכון ובסיני, ובעיקר במדבר המערבי (באזור זה מופקים כיום כ-30% מהנפט המצרי). רוב הנפט מופק מבארות בשדות נפט קטנים יחסית, המחוברים ביניהם למערכת הפקת נפט אזורית גדולה. הפקת הנפט נמצאת בשנים האחרונות במגמת ירידה, בעיקר עקב קשיים טכנולוגיים בשדות הישנים יותר במפרץ סואץ. עם זאת אין מדובר בהתרוקנות העתודות. הרזרבות המוכחות של מצרים מוערכות בכ-4.45 מיליארד חביות, ועדיין ממשיכים לחפש שדות נפט ושווקים על שיפור הטכנולוגיה להפקת נפט מבארות שכבר מוצו לכאורה. בשנת 2011 הסתכמו ההכנסות ממכירת נפט בכ-2.5 מיליארד דולר.

ענף מקורות האנרגיה במצרים, ובהם הנפט, נמצא בפיקוח קפדני של המדינה. חברת הנפט הממשלתית ה-EGPC (Egyptian General Petroleum Corporation) וחברות וגופים הנלוים לה הם האחראים על רוב הפעילות בתחום מקורות האנרגיה (כולל הגז הטבעי): רישיונות, ההפקה בפועל, פיקוח וכן הקמת תשתיות ותחזוקתן. החברה גם מפעילה בתי זיקוק במדינה. קיימים תשעה מפעלי זיקוק גדולים, שריכוזם הגבוה נמצא בצפון המדינה: שלושה באלכסנדריה, אחד בקהיר, שניים ליד סואץ ואחד בטנטה. מפעל קטן יחסית פועל באסיוט, ובית זיקוק זעיר פועל בשפך וואדי פאראן ליד ים סוף. בתי הזיקוק מנוהלים כאמור בידי חברות ממשלתיות, אך זוכים בהשקעות זרות רבות והם צפויים לעבור הרחבה בקרוב. חברות נפט זרות ובינלאומיות מעורבות מאוד בענף, אך פועלות על בסיס שותפות עם חברת הנפט הממשלתית.

מאז שנת 2008 צריכת הנפט במדינה עולה על כושר ההפקה המקומית (איור 9). ב-2011 צרך המשק המצרי כ-816.3 אלף חביות נפט ותזקיקיו ביום. על כן נדרשת מצרים לייבוא נפט גולמי. מאחר שיכולת הזיקוק עדיין עולה על יכולת ההפקה המקומית, מצרים מייבאת נפט גולמי ומזקקת

אותו לשימושה או ליצוא. המגמה העתידית של יצוא הנפט, הגולמי והמזוקק, והתמלוגים הקשורים בכך, תלויים ביכולת לספק את צריכת הנפט המקומית באמצעות הגדלת ההפקה ובהקטנת הצריכה המקומית.

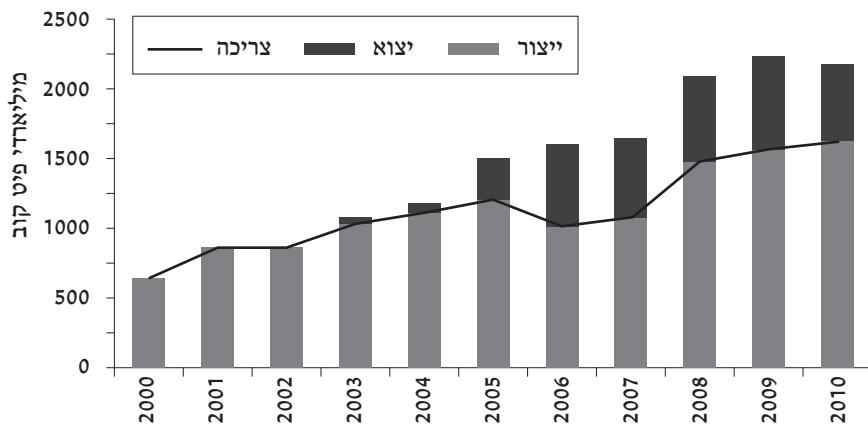
איור 9: שיעורי ההפקה והצריכה של נפט במצרים בשנים 1990–2011 (מקור הנתונים: US Energy Information Administration, Internal Energy Statistics)

הנפט ותזקייתו מנותבים בעיקר לסקטור התחבורה. הממשלה דוחפת לשימוש בגז ולהפחתת השימוש בנפט באמצעות הקטנת הסובסידיות על הדלק ובעיקר על סולה. מהלך זה טעון ורגיש מבחינה חברתית ופוליטית, ולכן קשה לממשו, אולם נרשמות הצלחות נקודתיות. על פי נתוני משרד האנרגיה המצרי, בשנים 2005–2010 הוכפלה מכירת המכוניות הצורכות גז במקום בנזין, מכ-60 אלף לכ-134 אלף.

ענף הגז

בשנת 2012, רזרבת הגז במצרים היתה השנייה בגודלה באפריקה, אחרי ניגריה ולפני אלג'יר. העלייה ברזרבות מיוחסת לגילויי מרבצי גז חדשים בחופי הדלתא של הנילוס ובמדבר המערבי. 80% מרזרבות הגז הטבעי ו-70% מאתרי הפקתו ממוקמים בים התיכון ובדלתא של הנילוס. ב-2010 יצרה מצרים יותר מ-61 מיליארד מ"ק גז, בעוד היא עצמה צרכה יותר מ-46 מיליארד מ"ק.

הפקת גז טבעי היא אחד מסיפורי ההצלחה היחסיים של הכלכלה המצרית, שכן היא גדלה פי שלושה בעשור האחרון, ועד לא מזמן עלתה על הביקוש הפנימי (איור 10). בטווח הקצר והבינוני, הפקת הגז הטבעי במצרים תהיה במגמת עלייה, אולם גם השימוש בו מתרחב. הממשלה עודדה את משקי הבית, התחבורה, והמגזר העסקי והתעשייתי לעבור לגז טבעי כחלופה לנפט. במקביל חתמה מצרים

איור 10: ייצור, צריכה ויצוא גז טבעי במצרים בשנים 2000–2010 (מקור הנתונים: US Energy Information Administration, Internal Energy Statistics)

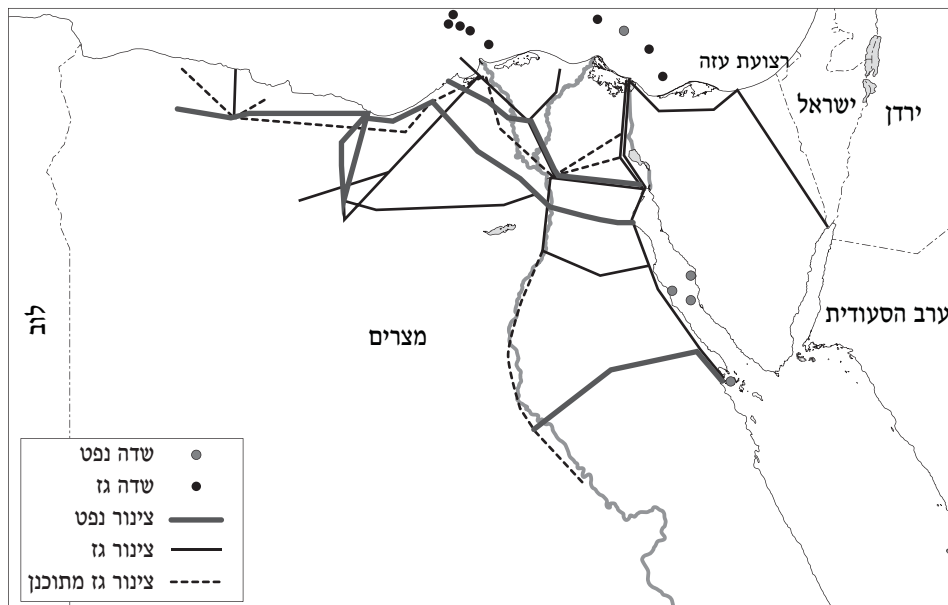
על חוזים ליצוא גז טבעי ומכרה אותו בשוקי אנרגיה בעולם. בשנת הכספים 2011–2012 היו הכנסות המדינה מיצוא הגז כ-2 מיליארד דולר.

בשנת 2011 הוחלט על חלוקה חדשה של שוק הגז: שליש מרזרבות הגז המוכחות מיועדות למילוי צריכת השוק המקומי, שליש יישמר לשימוש עתידי והשליש הנוותר יופנה ליצוא. עקב העלייה בצריכה וגם בעקבות לחצים גוברים כנגד חוזים ליצוא, בעיקר לישראל, הכריזה מצרים כי לא תחתום עוד על חוזים ליצוא גז. גם חברות זרות הפועלות במצרים במגזר הגז מחויבות להפנות את הגז המופק לצריכה המקומית. מדיניות זו, ובצדה החבלות החוזרות ונשנות בצינור ההובלה לישראל, לירדן ולסוריה, גרמו נזקים כבדים למדינות הנזכרות ופגעו בהכנסות של מצרים (Gismatullin, 2012).

מערך ההולכה

למצרים תפקיד חשוב בסחר האנרגיה העולמי באמצעות תעלת סואץ ובעזרת צינורות הנפט והגז ותשתיות נלוות (מסופים, בתי זיקוק, תחנות ניזול וכדומה). האורך הכולל של צינורות הגז במדינה בשנת 2010 היה כ-7,000 ק"מ, ועוד כ-1,000 ק"מ נועדו להעברת גז נזולי. אורך צינורות הנפט הוא כ-4,332 ק"מ, ואורך הצינורות שמעבירים את תוצרי הזיקוק שלו התקרב ל-900 ק"מ (CIA, 2011) (איור 11).

תעלת סואץ, שמחברת את ים סוף ומפרץ סואץ לים התיכון, היא נתיב הובלה חשוב של מקורות אנרגיה ברמה העולמית ובעיקר של מוצרי נפט (איור 12). ב-2011, מתוך 17,779 ספינות שעברו בה

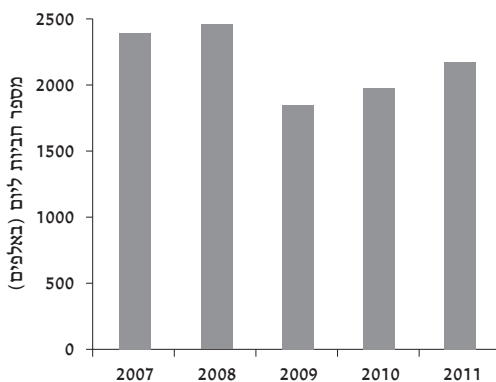

איור 11: מערך הולכה של נפט וגז במצרים

בשני הכיוונים והכניסו לקופת המדינה כ-5 מיליארד דולר, כ-20% היו מכליות נפט וכ-6% הובילו גז טבעי נוזלי (LNG) (EIA 2012). המצרים שוקדים בהתמדה על שיפור יכולת התעבורה בתעלה. מטרת ההרחבה וההעמקה היא לאפשר מעבר של כ-60% מסך כל מכליות הנפט הקיימות בעולם, כדי לזכות בדמי המעבה.

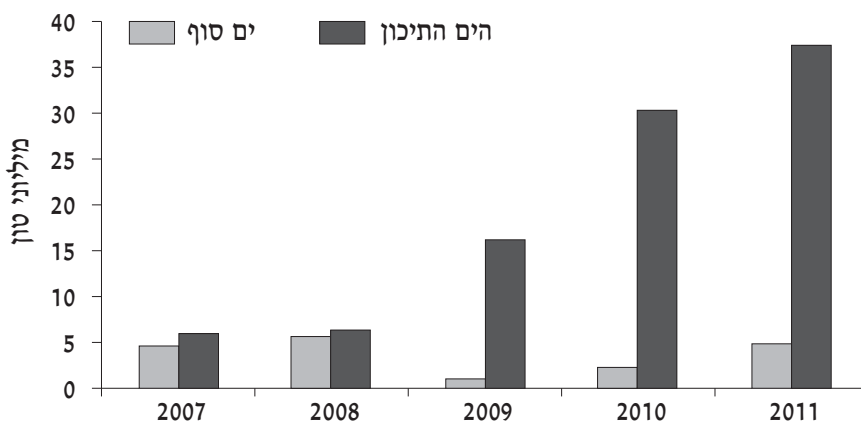
כחלופה לתעלת סואץ מימשו במצרים אופציה של העברת הנפט דרך צינורות בשטחה, למקרה של סגירת התעלה או למקרה של מכלית נפט שגודלה אינו מאפשר לעבור בתעלה. הכוונה היא

לצינורות סואץ-הים התיכון (SUMED Pipeline). הנפט מועבר מהמסוף בעין סוכנה (Ain-Sukhna) שלחופי הים האדום, 55 ק"מ דרומית לסואץ, עד למסוף בים התיכון בסידי-קריר (Sidi-Kerir) שבאלכסנדריה. יותר מ-3% מהמסחר הימי בנפט עובר דרך צינורות אלו, אך התמורות בשוק

איור 12: היקפי תעבורה של מוצרי נפט לסוגיהם בתעלת סואץ בשני הכיוונים בשנים 2007–2011 (מקור הנתונים: Suez Canal Authority)

הנפט העולמי ובעיות ביטחון הובילו לירידה ניכרת בסחר האזורי בנפט בשנים האחרונות. לעומת זאת, מעבר הגז הטבעי הנוזלי בתעלת סואץ נמצא במגמת עלייה מתמדת בכל הכיוונים, אך בעיקר בזה הצפוני. שינוע הגז דרומה – מוצאו במצרים ואלג'יריה ויעדו שוקי אסיה. בכיוון הנגדי – מקורו בעיקר בקטאר ובעומאן, ויעדו שוקי אירופה וצפון אמריקה. כ-80% מיבוא הגז הנוזלי של בריטניה, בלגיה ואיטליה וכרבע של טורקיה, צרפת ואף ארצות הברית עוברים בתעלת סואץ (איור 13).

איור 13: היקפי התעבורה של הגז הנוזלי בתעלת סואץ בשני הכיוונים בשנים 2007–2011 (מקור הנתונים: US Energy Information Administration, Internal Energy Statistics)

יצוא הגז הטבעי ממצרים נעשה בשתי דרכים עיקריות. הראשונה (כ-70% מהגז) – שינועו בצורתו הנוזלית במכליות ייעודיות. התשתית המשרתת אותן היא שלושה מסופים ימיים בערי הדלתא – אחד בדמיאט ושניים בעיר אידקו (Idku) שליד אלכסנדריה. הדרך השנייה היא שינועו של הגז באמצעות צינורות, כגון צינור הגז הערבי המוביל גז לירדן, לסוריה וללבנון. מדובר בכ-30% מסך יצוא הגז המצרי. אל הצינור הוא חובר "הקטע הישראלי", של כ-100 ק"מ, רובו מתחת לפני הים התיכון. לאחר ההפיכה במצרים בינואר 2011 עלתה דרישה בציבור המצרי לעצור את הזרמת הגז לישראל. בחודשים העוקבים התרחשו 15 מעשי חבלה בצינור, ובהדרגה הופסקה פעילותו לחלוטין.

משק החשמל

קרוב ל-100% של תושבי מצרים מחוברים לחשמל – כל היישובים העירוניים והכפריים המוכרים. צריכת החשמל הלכת וגדלה, ולעתים גובר הביקוש על ההיצע, בעיקר באזורים האורבניים הצפופים ובראשם קהיה. המחסור מחייב את מצרים לאתר מקורות אנרגיה נוספים. נרשמו ניסיונות לקדם שימוש באנרגיה סולארית ובעיקר ברוח, ומתוכננת הקמת כור גרעיני לייצור חשמל. עם זאת,

האנרגיות הירוקות מספקות רק כ-1.7% מצורכי המדינה, והקמת כור גרעיני למטרות אזרחיות אינו נראה ישים, לפחות עד 2019.

תחנת הכוח ההידרואלקטרית באסואן כבר מזמן איבדה את חשיבותה האסטרטגית בייצור החשמל. מדובר בכ-13% בלבד של יכולות הייצור. שאר 87% מהחשמל המצרי נוצר על ידי שריפת דלקים בתחנות הכוח הסמוכות למרכזי אוכלוסייה: בעמק הנילוס, בדלתא, ובמרחבי קהיר ואלכסנדריה. הדלק העיקרי הוא גז טבעי, ופחות מ-17% הם מוצרי נפט (EIA 2012). כדי להגדיל את יכולת אספקת החשמל שלה, לייעל ולגבות אותה, התחברה מצרים לרשתות חשמל של מדינות אחרות באזור: ירדן, סוריה, טורקיה ולוב. עד שנת 2015 מתכננת מצרים לסיים את חיבור רשת החשמל שלה למדינות המפרץ הפרסי: ערב הסעודית, עומאן, קטאר, כוית, בחריין ואיחוד האמירויות הערביות. כמו כן עובדים במצרים על בניית תחנות כוח נוספות, ולא בבעלות המדינה כמו הקודמות, אלא בבעלות פרטית, חלקית או מלאה. פיתוח משק החשמל צורך השקעות של כ-100 מיליארד דולר בעשור הקרוב, וספק אם אלה ימצאו, ואם ימצאו, אם יופנו לפיתוח רשת החשמל.

ענף התיירות

מצרים היא יעד תיירותי חשוב על המפה העולמית, וענף התיירות הוא בין החשובים בהכנסות המדינה. לפי חישובים שונים, התיירות תורמת עד 11% מהתמ"ג. במצרים יש שפע אוצרות של מורשת התרבות העולמית, חופים מרשימים, והכול במחירים נוחים. בהשוואה לשכנותיה, מצרים מנצלת היטב את הפוטנציאל התיירותי שלה (טבלה 16).

טבלה 16: מדדי תיירות במצרים ואצל שכנותיה למזרח התיכון

המדינה	מספר מבקרים במדינה במיליונים (2011)	זמן שהייה ממוצע לתייר (שנים שונות 2003-2008)	הכנסות מן התיירים במיליוני דולרים (2011)
מצרים	9.5	10	8,707
ירדן	3.98	4.37	3,000
סוריה	5.07 (2010)	10.9	6,190 (2010)
לבנון	1.66	2.23	8,012 (2010)
עיראק	1,518 (2010)	-	-
איראן	-	2.73	2,707
טורקיה	29.3	3.82	23,020
סעודיה	17,336	13	8,459
תימן	0.536 (2010)	8	622 (2010)
תוניסיה	4.78	5.2	1,805
ישראל	2.82	14	4,849
קפריסין	2.39	7.39	2,520

ממשלת מצרים פעלה לאורך השנים לפיתוח אתרי תיירות ולשיווק הפן התיירותי של המדינה. התוצאות לא איחרו לבוא, הן באתרי תיירות מסורתיים והן באלו החדשים, בעיקר בסיני ולחופו של הים האדום. אולם, תחום התיירות הוא פגיע ביותר במצבים של חוסר שקט פוליטי וביטחוני. טבח 57 התיירים בלוקסור בשנת 1997 פגע בו קשות, ותוצאות דומות נגרמו עקב המשבר הפוליטי האחרון בשנים 2011–2014, עד כדי אובדן 30% מההכנסות הצפויות מהענף. בהיעדר יציבות שלטונית, סיכויי הצמיחה מחדש של שוק התיירות לממדיו המרביים מוטלים בספק, אבל לאטרקציה המצרית קשה לסרב, בתנאי שהתיירים יקבלו אבטחה של משטרה וצבא, שיפרידו בין אתרי הנופש לשאר אזורי מצרים.

תחבורה

זה שנים רבות שרשת התחבורה במצרים נמצאת ברמה של תת-פיתוח. במדינה כה גדולה ומאוכלסת קיימים קשיים בכל ענפי תחבורה ובכל התשתיות המשרתות אותה. אלו אינן מסוגלות לספק את כלל צרכיה של מצרים, שכן ההשקעות בתחום אינן מדביקות את קצב גידול האוכלוסייה ואת צרכיה.

תחבורה ימית

מצרים התברכה בכ-3,500 ק"מ של דרכי שיט בתחומה. בהן כ-3,200 ק"מ בנילוס, באגם נאצר ובתעלות המים. בפועל, התחבורה בנילוס איבדה ממשמעותה כבר בשנות השבעים של המאה הקודמת, בייחוד בתחום של הובלת נוסעים. נמלי הנהר הראשיים באסואן ובאסיוט, ששירתו את ציר התחבורה הזה, התיישנו ואיבדו מחשיבותם הכלכלית והאסטרטגית.

למצרים גישה נרחבת לחופי הים התיכון והאדום. בניגוד לציפייה כי לאורכם ייבנו שפע של ערי נמל שיהיו מנוף לצמיחה כלכלית וחברתית של המדינה, מצב הפיתוח של נמלי הים במצרים צנוע ביותר. כתריסר הנמלים שלחוף הים האדום, לרבות סיני, מרוחקים ממרכזי האוכלוסייה במצרים. על כן הם קטנים יחסית, משרתים רק את תושבי האזור ואת הדייגים, ובייחוד את התיירים. בינם ניתן למנות את הורגאדה ואת סאפאגה הקרוב אליו, ואת שארם א-שייח' ונואיבה. יוצא דופן הוא נמל סואץ, שמשרת את התעלה. בחוף הים התיכון, קרוב הרבה יותר למרכזי אוכלוסייה במצרים ולצירי התחבורה היבשתיים הראשיים שלה, נמצאים ארבעה נמלים: פורט-סעיד (שגם משרת את העוברים ושבים בתעלת סואץ), דמיאט, מרסא מטרון והנמל הראשי של המדינה, נמל אלכסנדריה המתחרה קשות עם נמל פורט סעיד על הבכורה במצרים, שדרכו מתבצעים 60% מסחר החוץ ורוב היבוא המצרי, ומסוגל לטפל מדי שנה בכ-33 מיליון טון מטענים.

אולם, כל נמלי הים במצרים, גם זה של אלכסנדריה, אם כי במידה פחותה יותר, מתחזקים ומנוהלים ברמה נמוכה. חסרים להם שטחי אחסנה, תשתיות ודרכי גישה. לממשלה יש מונופול על כל שירותי הטעינה, הפריקה והמשלוח. אין תחרות חופשית בתחום, איכות השירות ירודה, שכר הבכירים מופרז וכן הלאה. הקריאות לבצע שיפורים הכרחיים בתחום נשמעות מדי פעם, אך בפועל לא נעשים שינויים רבים (Ghoneim and Helmy 2010).

נכס תחבורתי-ימי אסטרטגי של מצרים הוא תעלת סואץ, שנחנכה בשנת 1869. עד שנת 1956 היתה התעלה שייכת לחברה פרטית, וצרפת ובריטניה שמימנו את כרייתה היו בעליה הרשמיים. התעלה הולאמה ביוזמת הנשיא נאצר, וכל הרווחים ממנה הופנו לקופת המדינה. עד היום דמי המעבר בה משמשים מקור מטבע חוץ חשוב וגם קבוע יחסית.

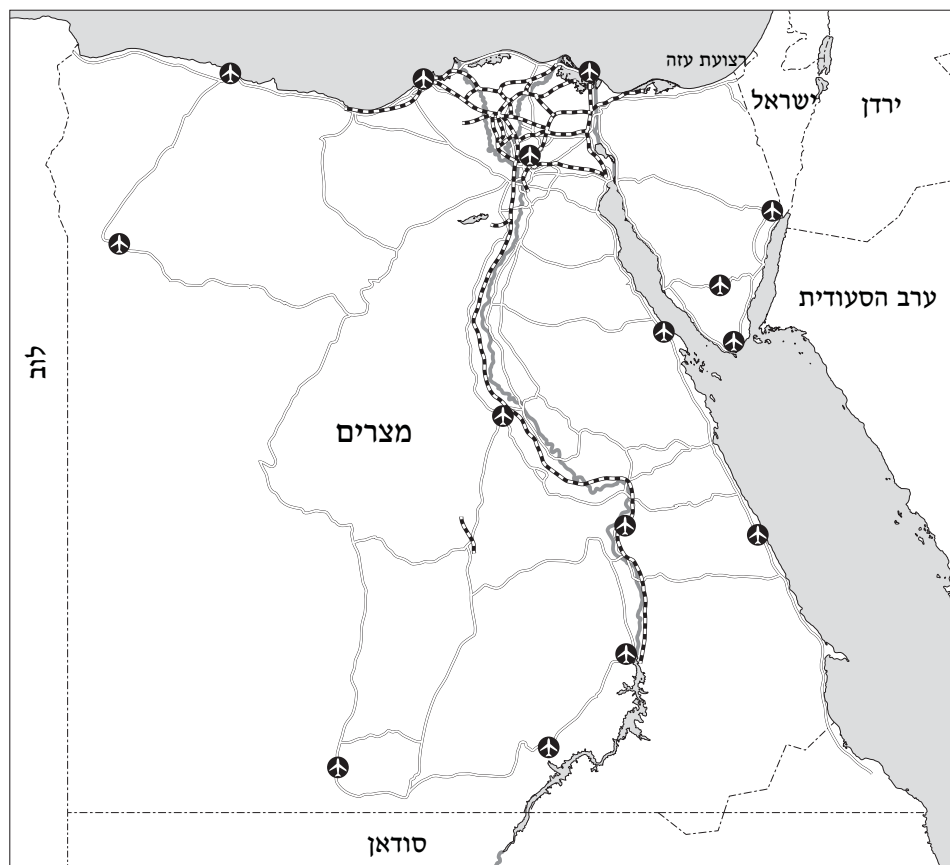
את התעלה משרתים שני נמלים חשובים. הנמל השני בגודלו וחשיבותו במצרים – נמל פורט-סעיד – הממוקם במבואות תעלת סואץ בחוף הים התיכון. בצדה השני של התעלה, לחוף הים האדום, נמצא נמל סואץ. נוסף על תרומת התעלה בתחום התחבורה, מצאו בה שימוש מושכל בתחומים אחרים. במהלך הקמתה נחפרה תעלה המעבירה מים מהנילוס דרך ואדי תומילת לכיוון איסמעיליה, שם מתפצלת התעלה לשני סעיפים. הסעיף הצפוני הופנה לעבר פורט סעיד והדרומי – לכיוון סואץ. לאורכה של תעלת המים המתוקים הוכשרו קרקעות לחקלאות (לגידולי מנגו, גויאבה, אבוקדו, הדסים, תירס, כותנה וירקות) והתיישבו בהן אלפי מצרים שהיגרו לאזור בעיקר מעמק הנילוס. התחבורה הימית לאורך התעלה איפשרה לפתח את כל מרחב התעלה ונבנו הערים איסמעליה, סואץ ופורט-סעיד – כמרכזי תעשייה, מגורים, מסחר, תיירות וגם רצועות חקלאיות.

מצרים עוקבת בדאגה אחר כל התפתחות שיכולה לסכן את ההגמוניה שלה בתחום המעבר בין הים האדום לים התיכון. בקהיר מנסים לטרפד כל פרויקט שבכווחו לספק בעתיד חלופה לתעלה. שנים רבות לחצה מצרים על מלך ירדן שלא ישתתף בפרויקט תעלת הימים שנועד להציל את ים המלח ההולך ומתייבש, על ידי חיבורו לים סוף, מחשש שמוביל זה ישמש חלופה לתעלה.

תחבורה יבשתית

כמה צירים יבשתיים עתיקים עוברים במצרים. העיקריים שבהם הציור לאורך גדות הנילוס, שהתפצל לכבישי משנה רבים בהגעו לדלתא, וציר החוף של ים התיכון, שחיבר את מצרים לקירינאיקה (מזרח לוב של היום) ממערב, ולסיני, לארץ ישראל ולמדינות הלבנט במזרח. שאר הצירים חיברו בין אגן הנילוס לבין נאות מדבר חשובות והיו צירים שהובילו לים האדום ולכביש שלחופיו. בתקופה הקולוניאלית נעשו השקעות גדולות בתחום מסילות הברזל ומערכת הכבישים במדינה, אולם בעיקר על הצירים של העת העתיקה. יעילות התחבורה השתפרה, אך לא נוספו צירים חלופיים לא בכיוון צפון-דרום (לאורך הנילוס) ולא מזרח-מערב (מישור החוף של ים התיכון). על צירי התחבורה יבשתיים עיקריים של מצרים ניתן ללמוד מאיור 14.

אורכן הכולל של מערכת מסילות הברזל במצרים עולה על 5,000 ק"מ. לכאורה מדובר במדד מרשים. לשם השוואה, אורך המסילות בישראל הוא כ-1,000 ק"מ. בעיראק מדובר בכ-2,300 ק"מ, ביוון בכ-2,500. אורך זה אינו מספק את צרכיה של מצרים המודרנית. רשת המסילות שלה היא בין הישנות ביותר במזרח התיכון וגם בין המוזנחות ביותר. שליש מהמערך הקיים נבנה עוד באמצע המאה ה-19, ומאז לא שונה. המסילות משמשות בעיקר להעברת נוסעים, וקהיר היא הצומת החשוב ביותר. ממנה ניתן להגיע לערי הדלתא ודרומה, דרך ערי השדה עד לאסואן.

איור 14: צירי התחבורה היבשתיים העיקריים של מצרים: כבישים ומסילות ברזל ושדות תעופה עיקריים

הרכבת קהיר-אסואן מיועדת רק לתיירים ומנוהלת על ידי חברה גרמנית. יש מסילות שמחברות בין ערי הדלתא בכיוון מזרח-מערב. תנועת הרכבות היא פנים מצרית בלבד. עד שנות הארבעים של המאה הקודמת היה אפשר לנסוע במסילה ללוב, ודרך סיני לארץ ישראל, לסוריה ולערב הסעודית.

פחות מ-10% מסך כמות המטענים עוברים במערכת המסילות. בעיקר מדובר בחומרי גלם, כגון פחם שמפיקים בחרביה, ובסחורות שמועברות מנמל אלכסנדריה או בכיוון ההפוך. היתר עובר בתחבורה מוטורית ובעיקר במשאיות. חשוב להדגיש כי הגז, נפט ומוצרי מועברים בעיקר בעזרת צינורות. שיפור מערכת המסילות הקיימות ובנייתן של חדשות כרוכים בהשקעות תשתית מורחבות, ולאורך השנים לא היו במצרים משאבים פנויים לכך. באופן מסורתי העדיפו להשקיע במערך הכבישים.

מערכת הכבישים של מצרים גם היא בעייתית, למרות השקעות ענק ומאמצים מתמידים, שהתחילו בשנות השמונים ונמשכים גם היום. האורך הכולל של הכבישים במצרים עולה על 65,000 ק"מ, אך

רק 47,500 ק"מ מהם סלולים. בישראל, הקטנה ממצרים פי 45, יש כ-18.500 ק"מ של כבישים, וצפיפותם עומדת על 84 ק"מ לכל 100 קמ"ר של שטחה. הנתון המצרי הוא 14 ק"מ ל-100 קמ"ר. זה אמנם גדול יותר מזה של ירדן (8 ק"מ ל-100 קמ"ר), או של עיראק (10 ק"מ ל-100 קמ"ר), אך קטן מזה של סוריה (38 ק"מ ל-100 קמ"ר) או של טורקיה (47 ק"מ ל-100 קמ"ר) (World Bank 2010). רמת המינוע במצרים עמדה ב-2009 על 33 כלי רכב ל-1,000 נפש. מדד צנוע זה מטעה, שכן רוב כלי הרכב נוסעים בערים הגדולות ובעיקר בקהיר, ועומס התנועה בהן רב.

שיקום כבישים ישנים ובנייתם של חדשים אינם מסוגלים לפתור את הבעיה העיקרית של מצרים – שיפור רמת התחבורה בריכוזי האוכלוסייה, כמו בקהיר רבתי ובדלתא. ובכל זאת, על סדר היום נמצא:

- סלילת כביש חוף מודרני רחב עם תשתיות נלוות שיהיה חלק ממערכת כבישי החוף של כלל צפון-אפריקה.
- בניית כביש מהיר חוצה סיני דרומי באורך כולל של כ-300 ק"מ שיחבר בין קהיר, טאבה, אילת ועקבה שבירדן.
- בניית גשר מעל מפרץ אילת שיחבר בין מצרים לערב הסעודית.
- בניית גשר מעל תעלת סואץ שיחבר בין חצי האי סיני הצפוני למצרים.

תחבורה אווירית

מצרים היא צומת אווירי חשוב במזרח התיכון. חברות תעופה רבות משתמשות בנמלי האוויר שלה. החברה הלאומית Egypt Air נמצאת בבעלות המדינה. ב-2011 בשירותיה השתמשו כ-6.8 מיליון נוסעים והיא העבירה כ-121 מיליון טונות של מטען. בשל מאורעות "האביב הערבי", חלה ירידה משמעותית בהכנסות וברווחים – החברה הפסידה כ-2.2 מיליארד לירות מצריות. לאורך השנים יצא לחברה זו שם רע, בין היתר בשל שירות לקוי, ולכן חלקה בסך הטיסות הבינלאומיות במצרים נמוך יחסית ואינו עולה על שליש.

משנת 1996 ואילך, התירה ממשלת מצרים רשות נחיתה בכל שדות התעופה לכל חברות השכר הבינלאומיות, כלומר ללא הגבלה בכל מרכזי התיירות. בכל הערים הגדולות הוקמו שדות תעופה לטיסות בינלאומיות ולטיסות פנים-ארציות. בשנת 2012 היו במצרים 84 שדות תעופה ומנחתים (איור 14). אין מדובר במדד מרשים. לשם השוואה, בישראל יש 47 שדות תעופה ומנחתים שונים, בסוריה יש 99 שדות, אם כי יחסית לירדן – עם 18 שדות, ולבנון עם 7 שדות בלבד, מצבה של מצרים סביר.

נמלי התעופה החשובים ביותר הם בקהיר ובאלכסנדריה. הנמלים הבינלאומיים האחרים הם במרכזי תיירות חשובים או בקרבתם: בלוקסור, בסיני (טאבה וסנט-קתרינה, במרסה מטרות וכן במרסה אלום, כ-270 ק"מ דרומית להורגאדה על חופי ים סוף). שדות תעופה פנימיים חשובים נמצאים באסיוט ובפורט סעיד.

יש להדגיש, כי מרבית שדות תעופה של מצרים הם צבאיים. גם שדות אזרחיים יכולים לשרת את חיל האוויר המצרי במקרה הצורך. כמו כן הצבא המצרי החל להשקיע בשדרוג שדה התעופה באבו סימבל, כפי שצוין.

הפריפריות

הליבה של מצרים היא עמק הנילוס והדלתא, ואזור קהיר רבתי הוא המוקד העיקרי של המדינה בכל דבר ועניין: כלכלי, אורבני, פוליטי צבאי ותרבותי. לפריפריה כמעט שאין השפעה או תפקיד ממשי בחיי המדינה. במשך השנים היו תוכניות לפיתוח הפריפריות, וחלקן יצאו אל הפועל ואף הצליחו, כגון פיתוח ערי התעלה, אך רובן נשאר על גבי הנייר או שביצען לא היה מוצלח (איור 15). הפרק הנוכחי יתרכז בשני אזורים פריפריים: העמק החדש וחצי האי סיני.

איור 15: תוכניות הפיתוח הפריפריות של מצרים

אגמי טושקה ותוכנית העמק החדש

אגמי טושקה הוא שם כולל שניתן לקבוצת האגמים (ארבעה גדולים ואחדים קטנים יותר), שנוצרו בשפלת טושקה הנמצאת במדבר המערבי, דרומית-מערבית לאסואן, או מערבית לאגם נאצר.

היווצרותם נבעה מספיקות נילוס גבוהות יחסית שתועדו במצרים בשנות התשעים של המאה הקודמת ומהתרחבות אגם נאצר, שאירעה בעקבות עליית המפלס שלו.

שטח הפנים הכולל של האגמים הגיע בשיא התרחבותם לכ-1,300 קמ"ר. שורה של שקעים גאולוגיים במדבר המערבי עוררה את הנשיא נאצר והנהגתו לנצל את התופעה באזור מדברי קיצוני להקים במקום מיזם שיפריח את השממה וימשוך לאזור מיליוני פלאחים שסובלים ממחסור בקרקע. "העמק החדש", כלומר זה שדומה ומקביל לעמק הנילוס, אמור היה להיווצר באופן מלאכותי. ב-1964 נזנח הרעיון, בשל ההשקעות המרובות ממילא בסכר אסואן, אך כעבור 30 שנה הוא שב ועלה. עיקרו היה להקים מערכת תשתיות נרחבת לשאיבת מים מאגם נאצר לאגמי טושקה ומשם להמשיך לנאות המדבר הסמוכות ואף לאלו הנמצאות רחוק מהם: לשקע חר'ה, משם לשקע דחלה, ולסיים בשקע בחריה. התוכנית, המשתווה ביוהרתה למיזם הלאומי של סכר אסואן, יצאה לפועל בשנת 1997. התוכנית המקיפה כללה בין היתר:

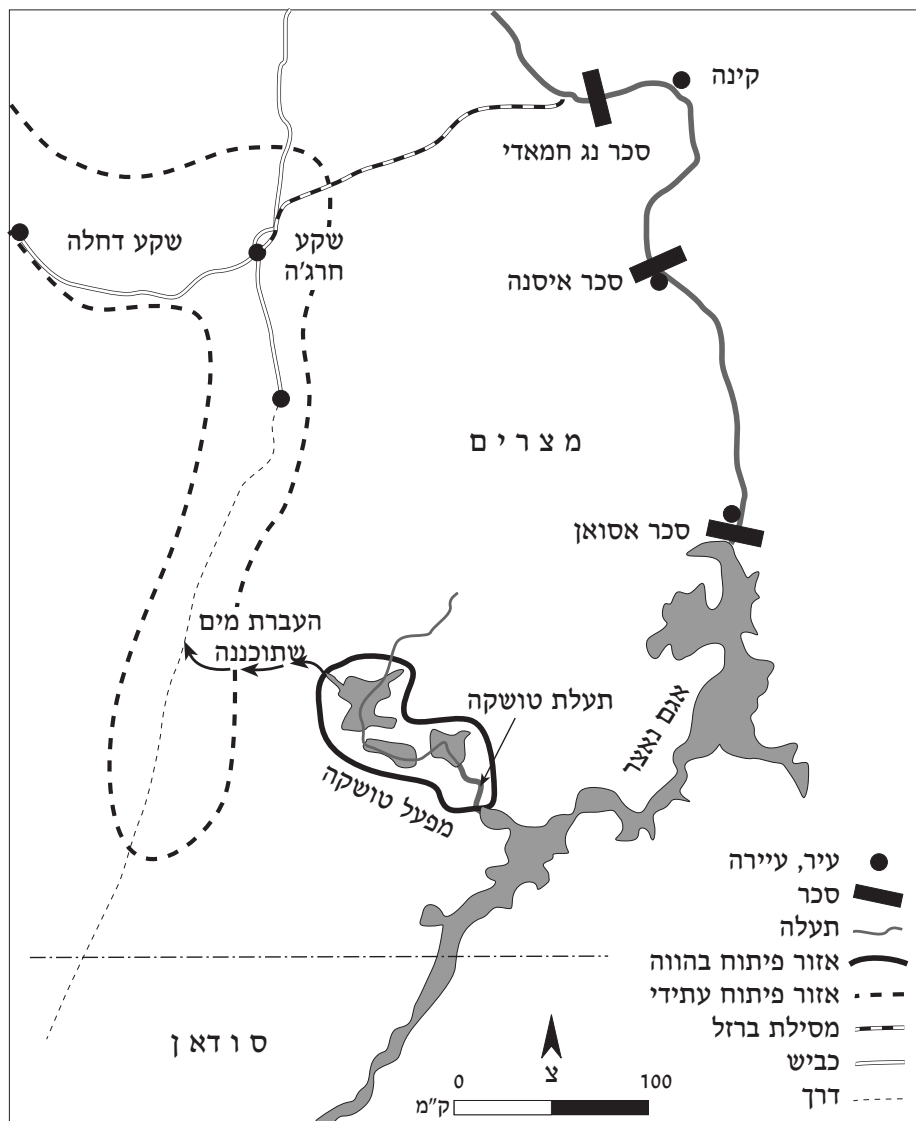
- הכשרת 2.2 מיליון פדאנים קרקעות מדבר (כ-9 מיליון דונם). תוכנן לדשן אותן בעזרת מיליוני טונות של סחף מקרקעית אגם נאצר ולהשקותן במימיו, בנפח של כ-5 מיליארד מ"ק לשנה, שיוזרמו בתעלת טושקה המלאכותית המחברת בין אגם נאצר לאגמי טושקה ומשם לנאות המדבר שבשקעים. דובר על תעלה אחת גדולה וארבע קטנות יותר, שאורכן הכולל היה אמור להיות יותר מ-700 ק"מ.
- בניית תחנת השאיבה הראשית, שנועדה לשאוב כ-9 מיליון מ"ק מים ביום ולהעבירם למרחק של כ-60 ק"מ. לשם הובלת המים למרחקים גדולים יותר תוכנן להקים עשרות תחנות שאיבה קטנות יותר. התחנות היו אמורות להשתמש בתשתיות החשמל שתקים המדינה לצורך הפעלתן.
- עידוד הגירה של קהילות חקלאיות ושל יחידים מעמק הנילוס (ובעיקר מהדלתא) לאזור. יישוב של מיליוני חקלאים באלפי חוות שיוקמו על הקרקעות שיוכשרו לחקלאות.
- הקמת העיר טושקה, שתאכלס עשרות אלפי תושבים ותשרת את המרחב החקלאי והאורבני המתקדם. לצדה תוכנן להקים עוד 18 ערים, כך שיתהווה באזור מטרופולין שישרת כ-5 מיליון מצרים.
- פיתוח מחצבות ומכרות באזור. בניית 25 אזורי תעשייה, כולל תשתיות נלוות שישרתו את האוכלוסייה הצפויה (ואפילו תחנות להפקת חשמל באנרגיה ירוקה, וכן תשתית תיירותית).
- יצירת רשת חדשה של דרכים באזור, ראשיים ומשניים, המחברים בין אתרי העמק החדש ובינו לזה ה"ישן".

העבודות התחילו במרץ רב. סיקור תקשורתי נרחב, התחייבויות והשקעות ממשלתיות הובילו לתחושה שאכן משהו חדש ומהפכני מתרחש במדינה. ניכרה התעניינות של משקיעים ותורמים

מחו"ל והתחילו להגיע משאבים. כ-5,000 פועלים הועסקו במיזם, והצפי היה לעשרות אלפי מקומות עבודה נוספים. בסיוע חוץ נדיב נבנתה תחנת השאיבה הראשית שהתחילה לעבוד ב-2003. בטקס הפתיחה של התחנה הכריז הנשיא מובארכ, כי תוכנית העמק החדש מבשרת את ההצלחה שמחכה למצרים במאה ה-21. אולם, עוד לפני המהפכה שהובילה להפלתו של מובארכ התברר למצרים ולעולם כולו כי מדובר בכישלון (איור 16).

אירועי "האביב הערבי" שמו קץ לפרויקט המתוכנן, שכונה "הפירמידות של מובארכ" (Hope 2012). היה זה מיזם שאפתני ששימש בידי מובארכ יותר כקלף פוליטי-אידאולוגי ולא כלכלי-דמוגרפי. הבעייתיות של התוכנית היתה ידועה מראש. ניתן להעלות כמה מהכשלים הללו ברפרוף (Fecteau 2012):

- תנאי האקלים באמצע מדבר סהרה קשים ביותר למחייה גם למצרים שהתגוררו בעמק הנילוס.
- רמת המליחות הגבוהה של המדבר המערבי. בכוחם של המלחים לחדור אל האקוויפרים ולהרוס אותם ואת נאות המדבר הטבעיות.
- ריבוי אדמות חרסית, שהיו מקשות על פעילותן של מכונות ההשקיה ושאר המיכון החקלאי הנדרש לחקלאות יעילה באזור אחרי מימוש התוכנית.
- דישון שטח כה רב בסחף של אגם נאצר בעוד חסרים דשנים בעמק הנילוס עצמו, לבטח היה מעורר ביקורת.
- חוסר ביסוס כלכלי מוצק של הפרויקט. התכנון היה מהיר מדי ולא ירד לפרטים. לא היתה התחשבות בתנאי השטח ובהיקפי העבודה המשוערים, בהשקעות ענק במשאבים ובזמן. לפי אומדן צנוע של ממשלת מצרים, העלות המשוערת היתה כ-87 מיליארד דולר בלבד, אך ההערכות של ארצות הברית, למשל, היו גבוהות בהרבה. בכל מקרה, על אף ההערכות ואומדנים, הסכומים שהופנו למימוש התוכנית לא תמיד באו לידי ביטוי בתקציב המדינה, התקציב לא הביא בחשבון את תהליך היישוב של החקלאים העתידיים, ולא כל הכספים שהוקצבו אכן הגיעו ליעדם.
- תקופת מימוש התוכנית הלכה והתארכה, והיקפיה - הלכו והצטמצמו. לפי התוכנית, המיזם היה צריך להיבנות בשני שלבים. בראשון תוכנן לבנות את "תעלת שיח' זאיד" (כך נקראה על שם אחד התורמים תעלת טושקה), באורך של כ-250 ק"מ על כל שלוחותיה, כדי להשקות כ-550,000 פדאנים של קרקע עד שנת 2010. השלב השני אמור היה להסתיים ב-2017 וכלל את 350 ק"מ הנוספים של התעלה והכשרה נוספת של כ-1,650,000 פדאנים. אלא שבשנת 2005 ממשלת מצרים הודיעה על ביטול השלב השני של המיזם. למרות ביצוע עבודות חפירה רבות, נבנה רק חלק התעלה המקשר בין אגמי טושקה לנווה המדבר באריס. בשנים 1996-2010

איור 16: אגמי טושקה, העמק החדש וסביבתם

נכנסו לשימוש חקלאי פעיל רק כמה אלפי פדאנים של קרקע, וסיום השלב הראשון הוארך עד לשנת 2022. התיישבות ותעשייה באזור לא מומשו.

- בעיית המחסור במים, בעקבות ההערכה השגויה כי באגם נאצר ובאגמי טושקה יש די מים להפרחת העמק החדש. בפועל, ההיצע של מי הנילוס לצד הביקוש הגובר בעמק הנילוס עצמו העמיד את הפרויקט בסימן שאלה עוד בתחילתו. עדויות מהשטח מראות כי חייהם של

אגמי טושקה כנראה ספורים: מאז 2006 הם הולכים ומצטמקים, וחלקם כבר התייבשו כליל (Sparavigna 2013).

הכישלון המצטייר של תוכנית העמק החדש מראה כי אין ביכולתה של מצרים לפתור את בעיותיה הרבות בעזרת מיזם לאומי, גדול ככל שיהיה. המצרים לא הצליחו להשיג שום מטרה מאלו שהוכרזו. אם מצרים לא תתגבר על שתי הבעיות העיקריות שלה – המים והדמוגרפיה והשלכותיהם – לא יתאפשר לה פיתוח. התת-פרק הבא יתאר ניסיון פיתוח של אזור פריפריאלי אחר, קטן יותר, אך חשוב לא פחות.

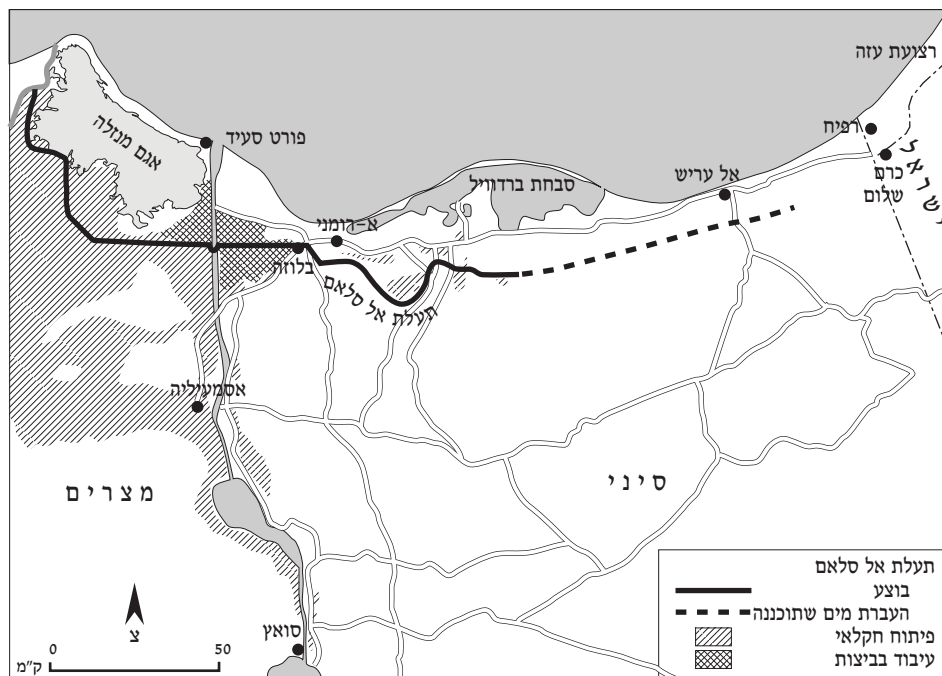
חצי האי סיני

חצי האי סיני משתרע על כ-61,000 קמ"ר והוא ברובו מדברי. רוב תושביו מתגוררים לאורך חופיו. אוכלוסייתו מונה באופן רשמי כ-600,000, מהם לפחות 70% בדווים והשאר ברובם פלסטינים, מיעוטים ממוצא בוסני וטורקי, וכ-50,000 מצרים.

חצי האי סיני שימש כבר מימי קדם אזור חיץ מובהק בין מצרים ואזור הנילוס לבין אויבותיה הפוטנציאליות בלבנט ומעבר לו. רוב הפלישות למצרים היו דרך סיני. חשיבות האזור אף גדלה עם פתיחתה של תעלת סואץ בשנת 1869 והפיכת סיני לאזור המגן עליה ממזרח. שליטי מצרים ראו בסיני "עומק אסטרטגי", אך לא תרגמו תובנה זו להפיכת האזור ליעד מועדף לפיתוח. הם גם לא ראו באזור חלק אינטגרלי ממצרים, אלא אזור ספר מדברי, שולי ובלתי מפותח.

שינוי מסוים במדיניות מצרים חל בעקבות מלחמות מצרים בישראל ובעיקר עם נסיגת ישראל מסיני בשנות השמונים, שאז נעשו ניסיונות לפתח את האזור. הנשיא סאדאת יזם תוכנית להעברת 5 מיליון תושבים לסיני וראה בחזונו את "תעלת השלום" שתעביר מים מתוקים מהנילוס לצפון סיני, במטרה להשביח קרקעות לחקלאות וליצור אזורי התיישבות חדשים ובהם הזדמנויות תעסוקה. אלא שהתוכנית נתקלה בביקורת פנימית במצרים ומצד השותפות לאגן הנילוס, ואתיפיה בראשן, נוכח החשד כי מטרתה של מצרים להעביר מים לישראל. התעלה אמנם נחפרה, אך הובילה מים שיכלו להספיק ליישוב עשרות אלפים בלבד. על פי התוכנית הממשלתית, אורך התעלה אמור היה להגיע ל-262 ק"מ (כולל התעלה הראשית ותעלות השקיה מסונפות), והיא נועדה להעביר 4.45 מיליארד מ"ק של מים מתוקים ממי הנילוס עם מי ניקוז ביחס של 1:1, ובכך להשקות 620 אלף פדאן של אדמות חקלאיות – 220 אלף פדאן מערבית לתעלת סואץ ועוד 400 אלף פדאן מזרחית לתעלת סואץ באזור צפון סיני (אל-אקתצאד 2007) (איור 17).

השלב הראשון של המיזם הושלם (וזארה אל-מוארד אל-מאיה ואל-רד 2012). במסגרתו הוקם הסכר בערוץ דמיאט של הנילוס, ונבנתה תעלה באורך 90 ק"מ להעברת מים מדמיאט לתעלת סואץ.

איור 17: "תעלת השלום" לפיתוח צפון סיני: קטע מזרחי ומערבי

לאורכה הוקמו שלוש תחנות שאיבה ו-12 סכרים לשם העלאת המים וקליטת מי ניקוז, ונבנו עליה 17 גשרים.

הפרויקטים במסגרת השלב השני בוצעו באופן חלקי בלבד. נבנה סיפון להעברת המים מתחת לתעלת סואץ, אולם השלב המשמעותי בפרויקט – תעלת א-שייח' ג'אבר א-צבאח", 175 ק"מ מתעלת סואץ ועד לאל-עריש, עם כל התשתיות הנלוות (תחנות שאיבה, סכרים וכדומה) – טרם הושלם. לפי שעה, אורכה של התעלה כ-86.5 ק"מ, והיא מגיעה עד אזור ביר אל-עבד. עם זאת הוקמו באזור סהל אל-טייבה, בצפון סיני, חמישה יישובים חדשים, הכוללים מרכזי שירות ציבוריים ובהם – מרכזים רפואיים, בתי-ספר, מרכזי תרבות, מרכזי דת ותחנות משטרה. הממשלה השקיעה שם בפיתוח תשתיות חשמל, מים זורמים והקמת דרכים ליישובים החדשים. אולם, על פי תמונות לוויין מ-2013 נראה שגם המעט שנבנה הולך ונסוג, ושהצחичות חוזרת למרכז צפון סיני. בתחילת שנות התשעים ניסו המצרים תחת שלטון מובארכ ליישב כ-3 מיליון מצרים בסיני עד לשנת 2018, כדי להפוך את תושביו הבדווים של חצי האי למיעוט, אך הם לא צלחו.

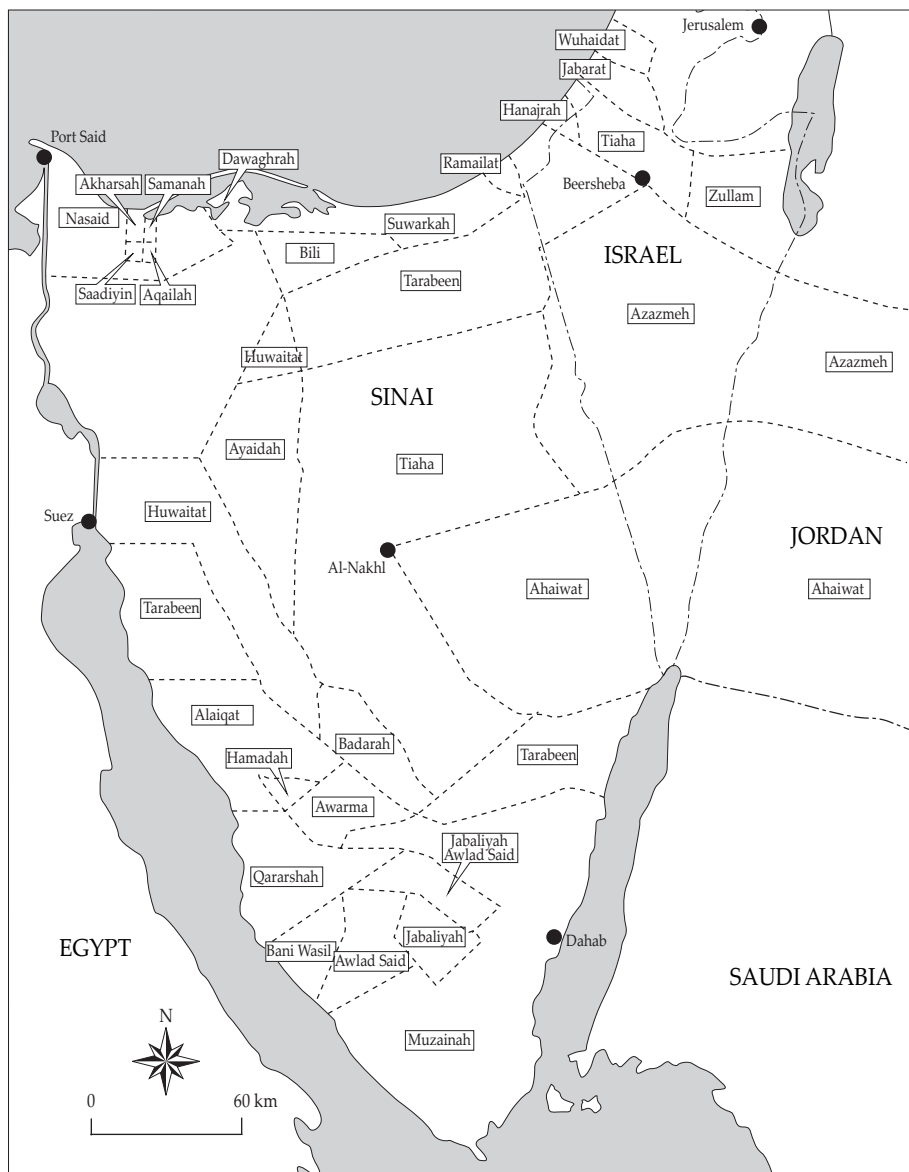
כאמור, המיזמים השאפתניים כללו הקמת יישובים חדשים רבים, פיתוח תשתיות חשמל ומרכזי שירות ציבוריים וסלילת דרכים. בחלוף שלושה עשורים מתברר שחרף הפוטנציאל של המיזמים, לא

הופקו מהם התמורות הכלכליות, החברתיות והדמוגרפיות המקוות, בין השאר בגלל שינויים בסדרי העדיפויות של המצרים (פסקין 2012א). למעשה, בשנת 2010, המיזמים נעצרו. ההישג המשמעותי היחיד הקשור לפיתוח סיני שניתן לזקוף אותו לזכות מאמצי השלטון המצרי, הוא פיתוח התיירות לאורך רצועת החוף במפרץ עקבה, מטאבה ועד שארם א-שייח'. עם זאת, הצלחה כלכלית זו לא התבטאה בהגירה פנימית של מצרים לסיני ולא הביאה שינוי של ממש לתושבים הבדווים של חצי האי. כדברי אחד האינטלקטואלים המצרים, שתיאר את השינוי: "סיני חזרה למצרים, אבל מצרים לא חזרה לסיני" (Yaari 2012).

התפתחות אזור הספר בסיני

בהיעדר פיתוח בחצי האי סיני, ובהתחשב בכך שהשלטונות לא הצליחו ליצור שינוי באורח החיים של שבטי הבדווים (פריסתם מוצגת באיור 18), הפך האזור לשטח הפקר – בתקופת מובארכ, וביתר שאת עם סיום שלטונו. צפון חצי האי הפך כר פורה למבריחים ולפעילי טרור, בניגוד לדרומו ולאזור מפרץ עקבה התיירותיים והליברליים יותר. המושלים בסיני ביקשו בעיקר לשמור על שקט יחסי, באמצעות תשלום דמי חסות לשבטים ושימור חופש הפעולה של גורמים פליליים, ולא התיימרו ליצור שינוי של ממש במציאות באזור. על כן הפכו חלק מהבדווים, שלא איבדו את קשריהם עם אחיהם בישראל, בירדן ואף בסעודיה לגורם מאיים ומערער את הסדר, לא רק בעיני המצרים אלא גם בעיני שכנותיה.

בשנים 2013–2014 גוברים והולכים הקולות במצרים הקוראים להתייחס לחצי האי סיני כאל מיזם לאומי. הממשל החדש טרם ביטא עמדה ברורה בעניין זה. במקביל בולטת בשנים האחרונות מגמה של מעורבות הצבא המצרי בהשקעות בפיתוח סיני. מגמה זו מונעת יותר על ידי אינטרסים מקומיים ואישיים מאשר על ידי מדיניות לאומית מגובשת. השלטון המרכזי עשה מעט מאוד כדי לשלב את ראשי הבדווים בקבלת החלטות על עתיד סיני, והתפתחו אצלם תחושות עמוקות של קיפוח, אפליה וניכור, בעיקר על רקע הפקעת אדמות על ידי השלטונות והיעדר השקעות בפיתוח תשתיות ומחסור במקומות עבודה. הבדווים גם לא נהנו מפירות הפרויקטים שהשלטונות הקימו בסיני, שכן אלה העדיפו להעביר אליהם תושבים מהדלתא של הנילוס. הבדווים חשים מנוצלים גם על רקע ניצול משאבי הטבע בחצי האי – הנפט והגז – מבלי שמצבם משתפר, מה גם שלמען הקמת תשתיות אלו הופקעו אדמות של בני השבטים. על רקע ואקום שלטוני זה חברו חלק מהבדווים לגורמי טרור עולמי ופלסטיני, בעיקר מתוך מניעים כספיים, אך לעתים על בסיס אידיאולוגי-דתי משותף. גורמי הטרור עצמם, בהובלת כוחות מהג'יהאד העולמי, התבססו במרחב מתוך שאיפה לכונן בו מעין אוטונומיה בעלת אופי איסלאמי הלכתי (שוויצר 2012). הכאוס בשלהי תקופת הנשיא מובארכ היה שעת כושר לגורמי הטרור לביצוע פעולות טרור נגד גורמים ישראלים ואחרים, ואף נגד יעדי שלטון

איור 18: פריסת השבטים הבדויים בסיני ומעברו

מצריים (יוגב ושוויצר 2011). ההידרדרות הדליקה נורת אזהרה בקרב ההנהגה המצרית, וזו אמנם השמיעה הצהרות, אך עד כה הן לא התבטאו בצעדים תקיפים בשטח.

זמן קצר לאחר שהנשיא מורסי עלה לשלטון מטעם מפלגת "האחים המוסלמים" ב-2012 הוצב לפניו מבחן חשוב למשילות המצרית בסיני, בעקבות הריגת עשרות מחיילי משמר הגבול המצרי

בפיגועי טרור. תגובת השלטון החדש כללה החלפת אישים ביטחוניים, התחייבויות להשקעות משמעותיות בחצי האי (פסקין 2012ב) ומבצע צבאי רחב היקף מול הטרור (בראל 2012א). הפעולות לא הולידו רגיעה. גם לאחר הפלתו של מורסי והתגברות מאמצי מצרים להשתלט על הגורמים העוינים בחצי האי, טרם ניכר שינוי לטובה. ראשי השבטים בסיני שבים ורואים כי הבטחות מצד ממשלת מצרים לשינוי המצב הכלכלי אינן מתקיימות, והמתח והעוינות בין השבטים לשלטון המרכזי נמשכים. ובכל זאת, א-סיסי מבין ששליטה בסיני תביא לשקט בין ישראל למצרים ולעצירת האחים המוסלמים ברצועת עזה, ותסייע לו במלחמתו באחים המוסלמים בתוככי מצרים, ונראה שהוא נחוש לטפל בבעיית סיני.

מוקד פעילות הטרור בסיני נמצא בעיר אל-עריש. בעיר זו, הגדולה בערי סיני (מונה כ-150,000 תושבים), אבדה לגמרי השליטה של גורמי הביטחון. אנשי השבט הבדווי אל-סווארקה הקימו בה ארגון טרור סלפי, "אל-תוחיד ואל-ג'יהאד", המזוהה עם ארגון אל-קאעידה, והוא שהיה אחראי לשורה של פיגועי טרור קשים (מרכז המידע למודיעין ולטרור 2012). תשתית טרור זו מאיימת לבסס ישות אוטונומית נפרדת באזור. ככלל, גורמי הג'יהאד העולמי בסיני חותרים להפוך את חצי האי לזירת פעילות מרכזית.

חצי האי סיני הוא כר פורה לפעילות פלילית ענפה, ובכללה הברחת רכוש, סמים ומסתננים. פעילות זו הפכה לענף כלכלה משגשג ולמקור פרנסה מרכזי עבור הבדווים בסיני ובדרום ישראל. אך עיקר הפעילות הפלילית והחתרנית נמצא לאורך גבולה עם עזה באמצעות אלפי מנהרות שדרכן הבריוח סחורות מסוגים שונים ואף אנשים. הגיעו הדברים לידי כך ששלטון א-סיסי החדש הרס אלפי מנהרות על מנת לבלום את הטרור שנוהל דרכן.

לכך תורמים תנאי השטח (גבול ארוך ופרוץ עד לאחרונה ואזורים בלתי מיושבים), אזלת היד של הרשויות ושיתוף הפעולה בין בני השבטים משני צדי הגבול. איור 19 מציג נתיבי הברחה מחצי האי סיני (ומירדן) לישראל, שהוברחו בהם כמויות עתק של סמים וכלי נשק (איפרגן 2012, 2013). בחישוב גס דובר על סמים קשים וקלים בשווי של יותר מעשרה מיליארד שקל. בנתיבים אלה הוברחו עשרות אלפי רובים, אקדחים, תתי-מקלעים, רימונים, לבני חבלה, מוקשים ואף טילי RPG וסופקו לארגוני פשיעה יהודיים וערביים בישראל, לרבות חמולות בדוויות ערביות בצפון ישראל ובנגב, בשווי של כמיליארד ש"ח לפחות. טבלה 17 חושפת מספרים של מסתננים שהוחדרו לישראל באמצעות תעשייה מאורגנת וממוסדת (נתן 2011). תופעות אלו תרמו להחלטת ממשלת ישראל להקים מכשול בצורת גדר מערכת לאורך הגבול המשותף עם מצרים ולזרז את הקצאת המשאבים לשם כך. בניית הגדר עשתה את שלה, ובשנת 2012 היה מספר המהגרים שנכנסו לישראל שלא דרך

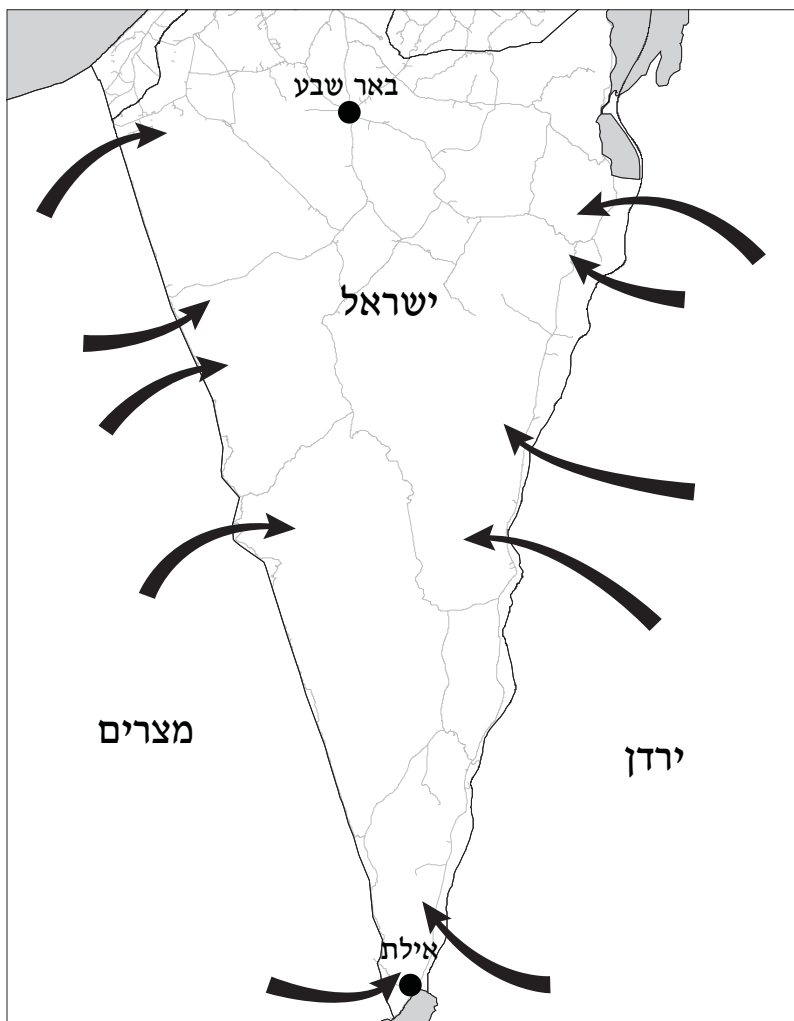
מעברי הגבול נמוך ב-38% לעומת המספרים של שנת 2011 (נשר 2012). בחודשיים הראשונים של 2013 אותרו בגבול סיני 15 מסתננים בלבד (רשות האוכלוסין וההגירה 2013).

טבלה 17: מספר המסתננים ומבקשי המקלט בישראל בשנים 2006–2011

שנת הכניסה מספר המסתננים	עד סוף 2006	2007	2008	2009	2010	2011	סה"כ*
	1,070	5,005	8,698	4,827	14,735	16,270	50,605

* עד 26 בדצמבר 2011

מקור: נתן 2011

איור 19: מפת נתיבי הברחה לישראל ממצרים ומירדן

הוואקום השלטוני בסיני ומשמעויותיו

ניתוח המדיניות המצרית בנוגע לסיני בשלושת העשורים האחרונים מלמד על פער גדול בין הכוונות, התוכניות וההצהרות לבין מימושו. תושבי מצרים הגדולה לא היגרו לאזור הפריפריה הבעייתית ולא שינו את הרכבו האתני והתרבותי. השלטון המרכזי לא סיפק פתרונות כלכליים לתושבי האזור. בעלי הבית הבלתי מעוררים בסיני הם ראשי השבטים ולא נציגי הממשל והצבא. ככל שיתמיד מצב זה, כך יימשכו באזור פעולות טרור, הברחת אמצעי לחימה ועיסוק בפלילים. כל מאמץ להשיב את הביטחון ואת המשילות בסיני יחייב הידברות רצינית עם ראשי השבטים והקצאת משאבים במענה לצורכי התושבים. האפשרות האחרת היא הידרדרות של חצי האי סיני למצב המזכיר את המצב באפגניסטן, בצ'צ'ניה ובתימן, מצב שבו כלל השחקנים באזור יצאו נפסדים. ישראל תמשיך להתמודד עם פיגועי גבול וירי מצד ארגוני טרור פלסטיניים ועולמיים; מצרים תאבד את אחיזתה החלקית בסיני ותילאץ להתמודד עם פוטנציאל החדירה של פעולות טרור ופלילים מחצי האי למצרים היבשתית; ירדן תשמש זירה להברחות מסיני ופעילות ארגוני הטרור. דבר זה עלול לערער את יציבות הממלכה ואת המשך שליטתו של המשטר ההאשמי; חמאס, שלפחות עד מבצע "צוק איתן" (יולי 2014) שלט בעזה ביד רמה, עשוי למצוא את עצמו מתחרה בארגוני ג'יהאד עולמי סלפיסטים דיקליים, שיאתגרו את שלטונו.⁴

אם כך, נראה שקיים אינטרס אזורי משותף בפעילות אכיפה נמרצת בחצי האי סיני. עם זאת, ספק אם מצרים תוכל לגייס את הקשב והמשאבים הנדרשים לכך, שכן אין מדובר במבצע אחד, אלא במדיניות מכוונת ארוכת שנים. ייתכן שהדבר יחייב לחץ בינלאומי וסיוע חוץ משמעותי, בפרט מצד ארצות הברית. שימור יחסי השלום עם מצרים והשקט הבין-מדינתי הוא אינטרס ראשון במעלה של ישראל, אף בהשוואה לשקט בחצי האי סיני. מכל מקום, אין לכאורה סתירה בין האינטרסים המצרים והישראליים ביחס לסיני, כך שקיים פוטנציאל למפגש רצונות, אינטרסים ושיתוף פעולה בין המדינות בהקשר זה.

פתרון נוסף שבעצם החלו לאמצו הוא סיוע ישראלי למצרים על ידי התגמשות בנוגע להסכמי השלום, כלומר לאפשר ליותר כוחות משטרה וצבא מצרים להתקרב למזרח סיני (הקרוב לישראל) כדי שילחמו בטרור ביתר יעילות. תוצאות קשר זה בא לידי ביטוי בעת מלחמת "צוק איתן" בחודשי יולי-אוגוסט 2014

4 בטרם הבאת מסמך זה לדפוס הטרור במצרים פגע ביום אחד בשלושה אתרים צבאיים (24.10.2014): ברפיח המצרית, בשיח זואיד ואל עריש, הרג 33 חיילים מצריים ופצע מאות. הממשל הצבאי החליט על הקמת אזור חיץ רחב בין סיני לרצועת עזה, או לחילופין להקים תעלת מים עמוקה ורחבה באורך 14 ק"מ (האגף, עדכונים שוטפים 24.10.14).

יחסי מצרים עם שכנותיה הקרובות והרחוקות

בפרק זה יתוארו בקצרה יחסי החוץ של מצרים עם חלק מהמדינות השכנות לה והנמצאות במרחבה האזורי, ללא ההידרו פוליטיקה, שתוארה בפרק נפרד לעיל. למצרים מערכת יחסים מורכבת עם שכנותיה במזרח התיכון ובצפון אפריקה. יחסים אלה ידעו עליות ומורדות. בהכללה, קיים מתח בין ניסיונה של מצרים לשחזר את מעמדה מהעבר המפואר שלה מתקופת נאצר, כמעצמה שהיתה מנהיגת העולם הערבי, לבין מצבה הכלכלי הקשה והתלות שפיתחה במדינות זרות בהווה. יחסיה עם השכנות הסתבכו עוד יותר לנוכח טלטלת "האביב הערבי" וחוסר היציבות הפוליטית, שכנראה תימשך גם אחרי הפלת הנשיא מורסי ותום שלטונם של האחים המוסלמים במצרים ביולי 2013.

יחסי מצרים-סודאן

מצרים רואה עצמה כ"אחות גדולה", שבצלה שוכנת סודאן – "האחות הקטנה". ראייה פטרנליסטית זו שירתה אינטרסים מדיניים וכלכליים רבים. בתקופת שלטונם של מובארכ במצרים ושל עומר אל באשיר בסודאן (שהוביל קו דתי קיצוני), הורגשה קרירות מסוימת בין המדינות (Fick 2012). כמה נושאים תורמים לחשדנות הדדית, ובהם חלוקת מי הנילוס, הגבול הארוך המשותף ומעמד מצרים בברית בין שתי המדינות (Woodward 2010). עם זאת, בין השתיים יש תלות הדדית ויש להן אינטרסים משותפים, בעיקר בנוגע לנילוס ובתחום הנפט והצינורות המקרבים בין מצרים לסודאן. לכן יש ביניהן שיתוף פעולה צבאי וכלכלי ההולך ומתחזק. בשנה האחרונה (4–2013) עוד גבר שיתוף הפעולה, וניכר למשל באמצעות הסכם סחר ייחודי. ההסכם מאפשר מעבר חופשי של מטבע ואזרחים בין המדינות, כאילו היה מדובר בישות מדינית אחת. מצרים פתחה סניף מרכזי של הבנק הלאומי המצרי בארטום, והשקיעה בתשתיות פיננסיות בסודאן, וכן סיבסדה תוכניות חינוך, סעד ורווחה אצל שכנתה.

יחסי מצרים-לוב

במשך ההיסטוריה המודרנית ידעו יחסי מצרים-לוב עליות וירידות. לוב בהנהגת מועמר קאדאפי תמכה בפן-ערביות של שכנתה, שיתפה פעולה עם מצרים בתחום כלכלי ובזירה הבינלאומית, וסייעה לה במלחמתה בישראל בשנת 1973. היחסים התחילו להידרדר בסוף שנות השבעים, והגיעו לעימות מזוין. מלחמת לוב-מצרים נמשכה חמישה ימים, מ-20 עד 24 ביולי 1977. הרקע היה התקרבותה של מצרים למערב ושמעות על הסכם שלום קרב בינה ובין ישראל. שמועות אלו, וכנראה תמיכה סמויה של הנהגת לוב, הוציאו אלפי לובים חמושים לצעוד אל גבול מצרים. התנועה גובתה בירי ארטילרי ובתנועת מטוסי קרב לוביים מעל שטח מצרים. צבא מצרים הראה את עוצמתו

מול השכנה ממערב, שלוש דיוויזיות נכנסו לתוך שטח לוב ואיימו לכבוש שטחים בה. הפרשה הסתיימה עם נסיגת כוחותיה של מצרים וניתוק היחסים למשך כ-12 שנים.

באותה תקופה היו עוד עימותים, בייחוד על השייכות של מי התהום (המים הפוסיליים) במדבר הלובי. התחדשותם השקטה של היחסים ב-1989 חלה על רקע אינטרסים כלכליים. לוב, שנחנקה מסנקציות מערביות, זכתה באספקת מוצרים זולים ממצרים, ואילו מצרים קיבלה מקורות אנרגיה לוביים לעיבודם (נפט, גז, זיקוק מוצרי הנפט), להובלתם (צינורות) ולמכירתם. מיליוני מצרים מצאו מקומות עבודה בלוב הסמוכה. היחסים הכלכליים התהדקו עם הסרת הסנקציות מלוב בשנת 2003.

אולם, בלוב, העשירה יותר והמאוכלסת פחות, לא התלהבו מריבוי העובדים המצרים, ונשמעו חששות מהשתלטותם על ענפי משק שלמים. מדי פעם נעשו מבצעי גירוש של עובדים זרים, למרות העובדה שבלי מיליוני ידיים עובדות לא יכלה לוב להמשיך לשגשג. לא פעם היא סירבה לשלם את חובותיה למצרים ולאזרחיה, אך במקביל השקיעה מיליארדים בכלכלת מצרים. וכך, יתרונות השיתוף גברו על החששות ועל המחלוקות הפוליטיות. בין המדינות נעשו הסכמים על שיתוף בתחום הנפט והגז, על זכויות הדיג, חיבור מערכות צינורות ורשתות החשמל, גבולות, מאבק בפשיעה וניטור האקוויפרים המשותפים. לוב גם השקיעה בחוות חקלאיות במצרים. בקהיר למדו על "הנהר המלאכותי" – מערכת אספקת מים מהמדבר הלובי אל מרכזי האוכלוסייה בחוף הים התיכון, שפיתחה לוב בהצלחה בהשקעות עתק, ואולי ציפו להצלחה דומה בפרויקט העמק החדש. ב-2014, בכמה אזורים ברחבי העמק החדש מפעילים מערכות השקיה דומות לגידולים חקלאיים ולפרחים (ממזרח לתעלת טושקה ובשקעים השונים).

הטלטלות הפוליטיות התכופות במצרים והתפרקותה של לוב הופכות את יחסי לוב-מצרים לבלתי ניתנים לחיזוי.

יחסי מצרים-טורקיה

כארבע מאות שנה היתה מצרים חלק מהאימפריה העות'מנית, והמורשת הטורקית הקולוניאלית הטביעה בה את חותמה. משנות החמישים עד שנות השבעים של המאה הקודמת היו שתי המדינות שייכות למחנות יריבים. מצרים היתה בת חסותה של ברית המועצות, ואילו טורקיה היתה חברה בנאט"ו והיתה בעלת ברית מוצהרת של ארצות הברית.

בשנות השמונים והתשעים, אחרי קריסת ברית המועצות, התחזקו היחסים בין המדינות ושתיהן הובילו מדיניות חוץ פרו-מערבית, אך בעיקר חיפשו אפשרויות למנף את התפתחותן הכלכלית. המגמה הזאת נשמרת למרות התהפוכות הפוליטיות בשתי המדינות. עם זאת, לצד הקשר הפורמלי

קיימים זרמים בלתי נראים של תחרות על מעמד המדינה הסונית המובילה באזור, וצפים מדי פעם על פני השטח (קידר 2012).

בשנת שלטונם של האחים המוסלמים במצרים נוהלו יחסים חמים בין הנשיא מורסי למקבילו הטורקי ארדואן. טורקיה האסלאמית, שנחלה כישלון חרוץ במדיניות ה"אפס סכסוכים" ונקלעה למאבקים עם סוריה ועם ישראל, מצאה במצרים שותפה לדרך, והשתיים קיימו שיתוף פעולה פוליטי וצבאי. באוקטובר 2012 התקיים תמרון טורקי-מצרי בים התיכון, ומצרים העניקה גיבוי מלא למדיניות אנקרה בעניין סוריה (גרינשטיין 2012). עם הפלתו של מורסי גינו במצרים את תמיכת טורקיה בו ואת הניסיונות של טורקיה להתנגד למשטר הצבאי שהשתלט במצרים, אך הקשרים הכלכליים נמשכים, שכן ההשקעות של טורקיה במצרים מזרזות את צמיחתה הכלכלית.

למצרים חשובה עמדת טורקיה מול האיחוד האירופי, וגם בשוקי המזון העולמיים ובמסלולי שינועם. דבר זה הכרחי למצרים שמייבאת מזון כה רב לאוכלוסייתה. ואמנם, יחסי המסחר בין המדינות צמחו מהיקף סחר של 727 מיליון דולר בשנת 2005, לכ-3 מיליארד בשנת 2009. ב-2011, הייצוא של מצרים לטורקיה עמד על 1.4 מיליארד דולר והיבוא הסתכם בכ-2.7 מיליארד דולר. לאחר הדחת מובארכ הגיעו ההשקעות של טורקיה במצרים לכ-1.5 מיליארד דולר. יותר מ-300 חברות טורקיות המעסיקות יותר מ-50 אלף פועלים מצרים עסקו בענפי הטכנולוגיה, החשמל, ההובלה הימית ועוד (בקיר 2013).

יחסי מצרים עם תורכיה אינם ניתנים לחיזוי בטלטלה העכשווית העוברת על עמי האזור. מדובר בשתי מדינות גדולות באוכלוסייה, שתיהן סוניות, שתיהן עם נטיה פרו מערבית. האם ישתפו פעולה מול האיום של האיסלאם הקיצוני? מול איראן השיעית עם הפוטנציאל הגרעיני שלה? מול התפרקותן של שכנותיהן כמו סוריה ולוב? האם א-סיסי במצבו הכלכלי יכול להתפנות לעניינים כגון אלה? האם ארדואן צפוי? שום דבר כרגע לא ברור וזה מצב לא בריא.

יחסי מצרים-איראן

המזרח התיכון משמש במשך שנים רבות זירת התגוששות על הגמוניה ושליטה בין מצרים לאיראן (רבי 2010). לא רק הבדלים אתניים ועדתיים עמדו מאחורי היריבות. עלייתה של הלאומיות המודרנית והקיטוב במערכת הבינלאומית לאחר מלחמת העולם השנייה מצאו את איראן פונה לכיוון המערב, בעוד מצרים דבקה בברית המועצות. בשנות החמישים היה שיתוף פעולה איראני-עיראקי נגד מצרים במסגרת ברית בגדד שמנתה מדינות רבות, במטרה ליצור חיץ פיזי בין ברית המועצות למדינות המזרח התיכון.

חתימת הסכם השלום עם ישראל הביאה לניתוק היחסים בין המדינות. איראן היא שעמדה מאחורי ניסיון החיסול של נשיא מצרים באדיס-אבבה בשנת 1995 (מזאל 2013). למצרים לא היו מנופי השפעה על המתרחש באיראן, מלבד תוכניות התגוננות. הסיוע שהעניקה איראן לחמאס ולחיזבאללה, והקמת תשתיות טרור רחבות גם בתוך מצרים, הובילה את מצרים לביצוע פעולות חריגות, כגון הקמת קיר פלדה לאורך ציר פילדלפי בגבול בין מצרים לרצועת עזה. במישור הדיפלומטי-הצהרתי יצאה מצרים כנגד איראן לאחר שזו הכריזה על בחריין כעל המחוז ה-14 שלה. מצרים עוקבת בדאגה אחר תוכנית הגרעין האיראנית, ורואה בפצצה שיעית שינוי מסוכן במאזן הכוחות האזורי, שיש לפעול נגדו.

המהפכה האסלאמית במצרים סיימה לכאורה את הקיפאון בין המדינות. אחד הצעדים הראשונים שנקט הנשיא מורסי היה ביקור בטהראן. בפברואר 2013 קיים נשיא איראן ביקור נשיאותי במצרים, לראשונה מאז 1979. שני המנהיגים מצאו מכנה משותף בגינוי ישראל על יחסה לפלסטינים. בראייה רחבה יותר, שני הנשיאים ראו בחידוש היחסים בין המדינות הזדמנות ליצירת שותפויות אזוריות ולחיזוק מעמדן (גבור 2013).

ההתקרבות המדינית הסתיימה עם נפילת שלטון מורסי ביולי 2013. מאחוריה עמדו כנראה אינטרסים כלכליים רבים, בייחוד מצד מצרים, הזקוקה מאוד לכל סיוע כלכלי. אך להתקרבות המופגנת הזאת יש השלכה על מערכת היחסים החשובה בהרבה – זאת שבין מצרים למדינות חצי האי ערב וסעודיה בראשן. סעודיה היתה זו שמנעה חיבור מסוכן מבחינתה, בין יריבתה השיעית המסורתית – איראן – לבין שלטון האחים המוסלמים במצרים.

יחסי מצרים-מדינות חצי האי ערב

בין ערב הסעודית למצרים שוררים יחסים מיוחדים ארוכי שנים, המתבטאים בעיקר בסיוע כלכלי משמעותי של הסעודים למצרים. חתימת הסכם השלום עם ישראל העכירה יחסים אלה, אך במהלך שלטונו של מובארכ הם שוב התחממו, בפרט על רקע האיבה המשותפת מול איראן. סעודיה רואה במצרים הגדולה בעלת ברית חשובה, עם עתודות כוח אדם, משאבים טבעיים ויתרונות גאואסטרטגיים. היקף הקשרים הכלכליים בין השניים עצום: השקעות ממשלתיות במיליארדי דולרים, בנקאות וביטוח, חקלאות, תעשייה, תיירות ועוד. ערב הסעודית אף מספקת עבודה בשטחה ליותר מ-1.5 מיליון מצרים, המזרימים מצדם לארץ האם מדי חודש כ-2 מיליארד דולר (בראל 2012ב). מצרים מייצאת לסעודיה מוצרי חקלאות בהיקף של 4 מיליארד דולר ורוכשת מוצרים פטרוכימיים בהיקף של 5 מיליארד דולר. למצרים גם קשרים הדוקים עם קטאר, המשקיעה בה מדי שנה כ-1.7 מיליארד דולר, ועם איחוד האמירויות הערביות.

ערב הסעודית צידדה במובארכ במהלך המהומות במצרים, ועליית האחים המוסלמים לשלטון יצרה מתח של ממש בין המדינות (יהושע 2012). במצרים הבינו את חשיבות הקשרים, ולכן כנראה בחר הנשיא מורסי לערוך את מסעו הראשון בתפקיד לערב הסעודית. בסעודיה ידעו בבטחה, כי מצרים תיאלץ לנקוט עמדה בנוגע ליריבות המסורתיות, איראן וערב הסעודית, וכך היה. ריאד לא ישה בחיבוק ידיים וכנראה פעלה להפלת שלטון האחים המוסלמים, בין היתר על ידי חוסר תמיכה משמעותית במצרים בעת שלטונם. ביולי 2013, אחרי הדחתם הרשמית, שבה סעודיה לתמוך כלכלית במצרים, וגם גייסה לשם חברות סיוע מהמפרץ הפרסי, את איחוד האמירויות הערביות, את קטאר ואת כווית. למצרים זרמו מיליארדי דולרים במזומן, במענקים, בהלוואות ללא ריבית, וגם דרך מוצרי אנרגיה, בעיקר גז שיסופק ללא תמורה (Peel and Hall 2013).

יחסי מצרים-סוריה

גם מערכת היחסים בין מצרים לסוריה מאופיינת בעליות ומורדות. ב-1973 ידעו השתיים איחוד מדינתי ויציאה משותפת למלחמה בישראל, ואילו בעקבות הסכם השלום בין מצרים לישראל, בתקופת הנשיא חאפז אל אסד, שררה ביניהן איבה, מה שלא פגע ביחסים הכלכליים ביניהן. בשנת 2010 חתמו מצרים וסוריה על 11 הסכמי שיתוף פעולה כלכליים. עד 2010 עלה הסחר ההדדי מסכום של 700 מיליון דולר לכ-1.2 מיליארד דולר והיעד היה כ-3 מיליארד דולר (פסקין 2010).

הפרויקט המרכזי המקשר בין האינטרסים הכלכליים של דמשק וקהיר היה פרויקט הגז הערבי. הצינור אכן פועל. במסגרתו חוברו מצרים, סוריה, ירדן, לבנון ואף טורקיה (בעתיד) למערכת הובלה משותפת. אלא שבינתיים פסק הצינור לייבא גז לסוריה, לירדן וללבנון. מאז נשטפה סוריה במרחץ דמים, שותקה הכלכלה הסורית ועמה היחסים הכלכליים עם מצרים. מלחמת האזרחים בסוריה והרג הסונים זכו לתגובה מצרית חריפה, שעיקרה תקיפה חזיתית של משטר בשאר אסד ואי הכרה בלגיטימיות שלו. בראייה מצרית, ההתייצבות נגד שלטון העלאווי, שנתמך בידי השיעים מאיראן, עשויה לתרום לאינטרסים של מצרים, כמו השגת תמיכה מערב הסעודית, ממדינות המפרץ ואולי אף מארצות הברית.

יחסי מצרים-ירדן

ביחסי מצרים-ירדן שרר מתח שנסב בעיקר סביב שאלת הפתרון לפליטים הפלסטינים. נשיא מצרים נאצר אף ראה בקיומה של ממלכת ירדן "תוצר מערבי אימפריאליסטי" ושלל את זכותה להיות מדינה עצמאית. לימים, הסכמי השלום שנחתמו בין שתי המדינות לבין ישראל חיזקו את הקשרים וביססו מעין "שותפות גורל" שלהן, תוך כדי זיקה של שתיהן למדינות המערב. עם זאת, אין מדובר ביחסים חסרי מתח פוליטי או כלכלי. האחים המוסלמים בירדן, שנתמכים מסורתית על

ידי מקביליהם המצרים, אינם רצויים בקרב גורמי השלטון בממלכה. ירדן צפתה בחשש במהפכה שהתחוללה במצרים. התקרבותה של מצרים לאיראן וקרבתה הרעיונית לגורמי אופוזיציה בירדן העלו סימני שאלה לגבי עתיד היחסים עם ירדן. הפלת הנשיא מורסי והתייצבות סעודיה לצד מצרים כנראה הרגיעו את המתח.

לירדן חשיבות לא מעטה למשק המצרי, שכן היא המדינה השנייה מבחינת מספר העובדים המצרים המועסקים בה, רבים מהם "בלתי חוקיים". לאחרונה התפתח משבר על רקע גירוש עובדים מצרים מתחום ממלכת ירדן ההאשמית (מחייט 2012).

בין המדינות יש הסכם להזרמת גז טבעי ממצרים לירדן, אולם התקיפות הרבות של צינור הגז בחצי האי סיני פגעו בהזרמת הגז אליה ופגעו קשות בכלכלתה. יתכן מאד שגז ישראלי יחליף בסופו של יום את הגז המצרי לממלכה שכה זקוקה לו.

יחסי מצרים-אתיופיה

היחסים בין שתי המדינות מתבססים קודם כול על שותפות בנהר הנילוס. הנילוס הכחול יורד מאתיופיה למישורי סודאן ומצרים ומספק כ-90% מכל מי הנילוס, בעוד מצרים היא הנהנית העיקרית ממים אלו (הנושא נדון בהרחבה בפרק על המים). על רקע המחסור הגובר במים בכל מדינות אגן הנילוס, אך בעיקר במצרים ובאתיופיה המאוכלסות מאוד, המתח והחשדנות עולים, והדבר עלול להגיע לפיצוץ.

הקשרים הכלכליים מתבטאים ביצוא ממצרים לאתיופיה (לא יותר מ-100 מיליון דולר) ופחות ביבוא ממנה. מצרים מסייעת בקנה מידה קטן לאתיופיה בנושאי חקלאות, ופחות מכך בתעשייה ובתיירות. קשרים אחרים נוגעים לאסטרטגיה הנוגעת להתרחשויות באגן ים סוף, אגן שהרבה מדינות שותפות לו. לכל מה שקשור בבאב אל מנדב, באריתריאה, בסומליה, בסודאן, בתימן ובערב הסעודית נוגע לשתייהן, לרבות הלוחמה בפיראטיות באזור.

קשר עמוק ומשקעים היסטוריים ארוכים ועמוקים נוגעים ליחסים בין הכנסייה האתיופית ולאיתיופיה הנוצרית ובין האוכלוסייה הנוצרית בסודאן ובמצרים. אתיופיה היתה בישופות מצרית קופטית, ובשנת 1979, על רקע עליית הלאומים הערבים (תקופת נאצר), נותקו היחסים ביניהם, שתחילתם עוד במאה הרביעית לספה"נ, בתקופת ממלכת כוש.

יחסי מצרים-דרום סודאן

קבלת העצמאות של דרום סודאן היתה לצנינים בעיני צפון סודאן, שממנה היא נפרדה לאחר מלחמת אזרחים עקובה מדם שנמשכה יותר מ-50 שנה. גם מצרים לא ראתה בעין יפה עוד מדינה

באגן הנילוס, אבל הבינה עד מהרה שעליה לעשות הכול כדי לקרב את דרום סודאן אליה ולהפרידה מקואליציית מדינות הדרום ובראשן אתיופיה. על פי ידיעות ממרס 2013, מצרים חתמה על שורה ארוכה של הסכמים עם דרום סודאן – קודם הציעה לה שתהיה חברה בליגה הערבית, הצעה שנדחתה על ידי הדרומיים – ואחר כך הוצעו מלגות לתלמידים דרום סודאנים במצרים (כ-2,500!). באותו חודש נחתם הסכם על שיתוף צבאי. פרטיו אינם ידועים, אך נראה שמדובר בסיוע באימון הצבא של דרום סודאן (Sudan Tribune 2014).

דובר גם על חידוש בניית תעלת ג'ונגלי, שנהרסה במלחמת האזרחים, שנועדה להעביר מים רבים לסודאן ולמצרים מביצות הסוד שכיום הן בשטח דרום סודאן. תוכנית זו לא היתה אהודה על הדרום סודאנים בגלל נזקים אפשריים שהיא יכלה להביא עליהם, וניסיונות מצרים לחדשה לא עלו יפה (EIU 2014).

יחסי מצרים-רוסיה-ארצות הברית

בתקופת המאבק הבין-גושי בין ברית המועצות לארצות הברית, הצליחה הנהגת מצרים לחסות בצלן של שתי המעצמות. תמרונים דיפלומטיים מושכלים בזירה הגאופוליטית הובילו להשקעות עתק של ברית המועצות במצרים, בייחוד בתקופת שלטונו של הנשיא נאצר. הסובייטים בנו את סכר אסואן ותשתיות חשמל, שקדו על הקמת מפעלי תעשייה, סיפקו למצרים סיוע רב ויועצים בתחומים שונים, בנו מחדש את הצבא, הצי וחיל האוויר המצרי – פעמיים – אחרי המפולת של מלחמת ששת הימים ואחרי מלחמת יום הכיפורים. בתמורה, מלבד הצהרות לשיתוף פעולה בין "שני משטרים סוציאליסטיים" ורטוריקה אנטי-אמריקנית ואנטי-ישראלית, הסובייטים לא קיבלו דבר, אם כי בשל סגירת תעלת סואץ הם נהנו מעליית מחירי הנפט שייצאו לאירופה.

בסוף שנות השבעים, בהנהגת הנשיא סאדאת, עשתה מצרים מפנה של 180 מעלות. חוזה שלום עם ישראל הוציא את קהיר מחיקה של ברית המועצות, והסובייטים איבדו את כל השפעתם במדינה. עם קריסת ברית המועצות חיפשה רוסיה החדשה דריסת רגל במצרים, והשקיעה בתחומי מקורות האנרגיה וענף החשמל, יזמה שיתוף בנושא הגרעין ואף ניסתה לעניין את מצרים בנשק. נושא הנשק הרוסי נעשה אקטואלי ביותר אחרי הפלת הנשיא מורסי, דבר שלווח בחוסר שביעות רצון של האמריקנים ובאיומיהם שלא לספק למצרים נשק מתקדם. על כן הועלו בתקשורת נושאים בדבר מגעים לרכישה הולכת וקרבה, המסתכמת במיליארדי דולרים, של מטוסים וטילים רוסיים על ידי מצרים (Karasik 2013). המגעים הללו טרם התבשלו לעסקאות של ממש, וייתכן שהכוונה היתה להפחיד את האמריקנים יותר מאשר לאמץ למצרים בעלת ברית וספקית חשובה חדשה-ישנה. כך או אחרת, בפועל, מורגשת כיום במצרים השפעה רוסיית רק בתחום התיירות – נופש זול וקרוב

יחסית מושך מיליוני מבקרים רוסים, המשאירים מאות מיליוני דולרים לכלכלת מצרים. התיירים הללו ממשיכים לבקר ולנפוש במצרים למרות מצבה הביטחוני הבעייתי.

ארצות הברית, שעמדה מאחורי המהלך הדיפלומטי המתוחכם של השלום הישראלי-מצרי, היתה הנהנית העיקרית מהעסקה. מלבד המכה ליריבתה האידאולוגית, נוטרלו האיומים על ההגמוניה הרוסית באזור התעלה. ארצות הברית גם היתה ערבה לחופש השיט בים האדום. מאז, מעצמה זו מזינה את מצרים, מחמשת אותה בנשק מודרני ומסייעת לה בתחום הדיפלומטי והכלכלי. בלי הסיוע האמריקני תתקשה מצרים להתקיים במתכונתה הנוכחית, וספק אם ארצות הברית תחליט לוותר על נכס גאואסטרטגי כה חשוב. עם זאת, המהלכים הגאופוליטיים האחרונים שנעשו ביוזמת הממשל של הנשיא ברק אובמה, מעוררים גם מחשבות אחרות. ייתכן כי הדוקטרינה הגאופוליטית האמריקנית החדשה באזור (תמיכה ב"אביב הערבי") היתה מוטעית (Hudson 2013), או שלארצות הברית יש אינטרסים חשובים יותר באזור הפסיפי, ואילו המזרח התיכון מעניין אותה פחות (Gerges 2013).

יחסי מצרים-ישראל

יש הסבורים כי חתימת הסכם השלום על מדשאות הבית הלבן במרס 1979 הולידה שלום קר בין המדינות, משום שמצרים פנתה לדרך השלום מתוך אילוצים כלכליים והתפכחות מחלום הפן-ערביות, ולא מתוך מחויבות עמוקה לקשר אמין עם המדינה הציונית (מיטל 2010; גינת 2008).

מערכת היחסים הנוכחית בין המדינות, בעקבות ההפיכה במצרים בשנת 2011, מתאפיינת בחשדנות ישראלית ובהמתנה להתפתחויות. ישראל לא רואה בעין יפה ניסיונות לפגוע בהסכם השלום (קם 2011), ואיום כזה עולה מדי פעם בשיח הפוליטי במצרים, ולא רק על ידי תומכי האחים המוסלמים, אלא גם בחוגים פוליטיים מתונים יותר. מתוך ראיית האינטרסים הישראליים לטווח הארוך נהגת ישראל בסבלנות ובאיפוק כלפי הרטוריקה המצרית הלוחמנית (הדבר הומחש בתגובה המתונה להתקפה הקשה על שגרירות ישראל בקהיר) (ברדנשטיין 2011).

בין ישראל לבין מצרים שיח גלוי וסמוי בכמה סוגיות מפתח משותפות: שלטון החמאס בחבל עזה; חצי האי סיני ובעיית המשילות המתפתחת בו; עתיד הסכם השלום בכלל והנספח הביטחוני לו בפרט. בהקשר הישראלי, פועלת במצרים פירמידת כוחות: האחים המוסלמים, המונעים על ידי אידאולוגיה אנטי-ישראלית; צבא מצרים, הרואה בהסכם השלום נכס אסטרטגי; שכבה רחבה של ליברלים חילונים, שפעילותם אינה מוכתבת על ידי ההקשר הישראלי. הבלמים והאיזונים בתוך משולש זה משפיעים במידה רבה על היחסים עם ישראל (ברום 2012).

בהקשר הגרעיני האיראני, ניתן להצביע על מפגש אינטרסים בין מצרים לבין ישראל, שכן מצרים רואה בכך פגיעה בהגמוניה המצרית במזרח התיכון ואיום מצד ציר שיעי (גינת 2008).

הקשרים הכלכליים בין ישראל ומצרים חלשים. בשנת 2011 ייבאה ישראל ממצרים בהיקף של 157 מיליון דולר, וייצאה אליה בסך של 135 מיליון דולר – סכומים זניחים בהיבט של מאקרו-כלכלה (משרד התעשייה המסחר והתעסוקה 2011). ההסכם הכלכלי המשמעותי ביותר בין המדינות היה אספקת גז ממצרים לישראל, אך זו נפסקה בעקבות החבלות בצינור הגז עד הפסקת פעולתו. ערוץ שעשוי להתפתח בו שיתוף פעולה כלכלי חשוב הוא פיתוח אזור סיני והגברת המשילות המצרית בו (מזאל 2013).

במשור המדיני-ביטחוני לשני הצדדים יש אינטרסים משותפים, לאחר הפלת השלטון של אחים מוסלמים, בין היתר בדבר השלטת הסדר בחצי האי סיני וריסון או החלשת החמאס ברצועת עזה כפי שהדברים באו לידי ביטוי במלחמת "צוק איתן", יולי-אוגוסט 2014.

סיכום

חיבור זה ביקש להציג מכלול רחב של אתגרים כבדי משקל, המונחים לפתחה של מצרים וראשיה. תהיה זו טעות לראות באתגרים אלה סוגיה פנימית מצרית, שכן השלכותיה רחבות וישפיעו גם על ישראל. לא במקרה מסמך זה הדגיש היבטים גאוגרפיים וגאופוליטיים המשפיעים על מצרים ועתידה, שכן אנו גורסים, ולא רק במסמך זה, כי אלו הם הגורמים המכריעים החורצים את המציאות. יחד עם זאת ברור לנו שצרותיה או אתגריה של כל מדינה, ובודאי במקרה המצרי, אינם רק תוצאה דטרמיניסטית של הגאופוליטיקה אלא יותר מזה.

מצרים קורסת, כפי שפירטנו בכל דבר ועניין. היא אינה מסוגלת להתמודד עם בעיות קשות בכלכלה, במשק המים ובעיקר בחקלאות. היא סובלת מאבטלה גואה, נתונה במשברים במשק האנרגיה, התחבורה, התיירות והתעשייה. מחירי המזון במדינה עולים, כמו גם תסיסת עניי מצריים. ממצרים בורחים טובי המוחות. החינוך במדינה, מגני ילדים ועד לחינוך הגבוה, טעון התחדשות. כל זה קורה לצד החלשות של מעמד הביניים, על רקע תחושת חוסר ביטחון אישי של תושבי המדינה. ואי אפשר לסיים רשימה קשה, אם כי חלקית, זאת מבלי להזכיר את מערכת המשפט המושחתת בפרט, ואת השחיתות בכל שכבות החברה המצרית בכלל.

עם זאת נסכם את מצבה הגאואסטרטגי של מצרים המודרנית לפי סדר הצגת הדברים בחיבור.

בפרקים הראשונים תוארו הגורמים הגאוגרפיים הפיזיים שעיצבו את מצרים, ובראשם הנילוס, שבו תלויים חייה. לשינויי האקלים, כתוצאה מהתחממות הגלובלית, השלכות קשות על הכלכלה ועל החברה המצרית.

בדיון הדמוגרפי הובהר, כי לקצב הגידול העצום של האוכלוסייה המצרית ולפריסתה בשטחים מצומצמים ישנן השלכות קשות בארבעה תחומים מרכזיים: עיוור, מים, חקלאות ומשילות. נדונה ההגירה הפנימית מן הכפרים אל הערים הגדולות, שם נוצרו משכנות עוני בשוליהן ונשמרים דפוסים חיים מסורתיים. ההגירה אל מחוץ למצרים היא בעיקר מקור הכנסה לכלכלה המצרית ויש בה משום תרומה לצמצום האבטלה ולחדירת טכנולוגיה וידע מתקדמים למדינה. המחיר הוא בריחת מוחות ופגיעה בצמיחה הפוטנציאלית.

בפרק שהוקדש לנושא המים וליחסי מצרים עם סביבתה האזורית מבחינה זו הודגש, כי מצרים רואה בשמירת זכויותיה במי הנילוס אינטרס לאומי מהמעלה הראשונה עד כדי עילה למלחמה. מנגד, למדינות השוכנות במעלה הנהר יש טענות כבדות משקל לשינוי החלוקה הקיימת של מי הנילוס.

הובהר, כי לכלל מדינות הנילוס פוטנציאל של התייעלות ושיתוף פעולה, שיתרמו למשקי המים והאנרגיה.

כלכלתה של מצרים סובלת מבעיות יסוד ברוב ענפי המשק. בעשור הקודם ניכרה צמיחה נאה יחסית, אך מאז האי-שקט הפוליטי השורר במדינה הכלכלה המצרית נקלעה למשבר קשה, שאינו מותיר פתח רב לאופטימיות. האתגר הגדול של השלטון הנוכחי הוא השבת האמון במשק, בעיקר דרך השקעות זרות. הדבר כרוך במלכוד עדין: שיקום הכלכלה תלוי ביציבות הפוליטית, ואילו זו תלויה בשיקום הכלכלה. הכלכלה גם תלויה בתחבורה, והפרק שדן בה תיאר בעיות מערכתיות בענף חשוב זה.

בפרקים שהוקדשו לפריפריה המצרית הובהרה הבעיה הקשה של יחסי הליבה ואזורי השוליים. רוב הפיתוח מתרכז באזור קהיר רבתי ובאזור הדלתא של הנילוס, ונראה כי אין בכוחם של השלטונות לעסוק בפרויקטים של פיתוח מרחיקי לכת בשוליים. דוגמה לכך הוא היחס לחצי האי סיני. ניתוח המדיניות המצרית מלמד על תהום עמוקה בין ההצהרות בדבר פיתוחו לבין מימושן בפועל והמצב בחיי המעשה – ואקום שלטוני בסיני ושליטה דה-פקטו של ראשי השבטים. חצי האי הפך למוקד לפעילות טרור ופליטים המסכנת את כל הישויות באזור. מאמץ מצרי להשיב את היציבות והסדר יחייב שיח רציני עם ראשי השבטים והשקעות משמעותיות מאד. גם ישראל עשויה לנקוט צעדים לחיזוק השליטה באזור.

בסקירת יחסי החוץ של מצרים עם המדינות השכנות הוצגה תמונה מורכבת של אינטרסים כלכליים וגאופוליטיים שנתקמו בין קהיר לשכנותיה הקרובות והרחוקות. נראה שהידוק היחסים בין קהיר לערב הסעודית ויתר בעלות בריתה יתרום ליציבות פוליטית במצרים, אך קשה להגיד בביטחה אם צפוי בקרוב משבר יחסים שובר כלים עם ארצות הברית והתקרבות לכוחות גאופוליטיים אחרים.

אשר ליחסי מצרים עם ישראל, ההערכה היא שמצרים צפויה להתמקד בעת הקרובה בענייני הפנים, ולא תתנכר להסכם השלום עם ישראל, שיש בו ערובה גם ליציבותה. משברי האקלים כנראה רק יחזקו את הקשרים בין השתיים. בנושא זה טמונות הזדמנויות מבחינת ישראל, בתחומים כמו מים וחקלאות מודרנית, אנרגיה והשקעות בתעשייה מתקדמת.

על כן ניצבת בפני הנשיא החדש של מצרים – עבד אל-פתאח א-סיסי – שורה ארוכה ומפחידה של אתגרים. האם יוכל לתת מענה ולו חלקי לכל כך הרבה אתגרים בבת אחת? כנראה שלא. אין פתרונות פלא למגוון כה גדול של בעיות בהן שרויה מצרים כבר עשורים רבים.

איך מגנים על אינטרסים בתחום המים? כיצד מייעלים משק מבלי לפטר מיליונים, כאשר צריך דווקא ליצור מקומות עבודה ולקלוט מובטלים? איך מבטיחים ביטחון המשטר והאזרחים? איך להציל את התיירות? כיצד לטפל בפריפריות הכושלות שנשמטות מידי השלטונות?

אפשר להמשיך עם השאלות מסוג זה הרבה מעבר לפסקאות בודדות, אך לא זה העיקר. מה שכן חשוב הוא הקשר בין מצבה הקשה של מצרים והשלכותיו על ישראל-שכנתה. ככל שהמדינה המצרית תחלש, האי-שקט באזור יגבר. בין היתר הטרור בפריפריה המצרית (בדגש על סיני) יפרח. הוא יפגע במקומות הרגישים, כמו אילת, יורגש בהרבה מקומות לאורך הגבול המשותף, בים האדום ולא נפרט יותר.

מישראל מתבקש לפעול מתוך ראייה כוללת של האזור. במישור המעשי עליה להושיט כל עזרה הגיונית על מנת לסייע לשלטונות מצריים לייצב את מדינתם ולנסות להוביל אותה לעתיד טוב יותר.

מקורות

- איפרגן, ש' 2012. שוברים שורות. *Mako* (28.6.2012).
- איפרגן, ש' 2013. נשק חם. *Mako* (17.1.2013).
- בראל, צ' 2012א. ההתלקחות הבאה בסיני היא רק עניין של זמן. *הארץ* (5.11.2012).
- בראל, צ' 2012ב. סעודיה מבהירה למהפכנים במצרים מי הוא בעל המאה. *הארץ* (30.4.2012).
- ברום, ש' 2012. מצרים אחרי ניצחון מורסי בבחירות. *עדכן אסטרטגי*, 15 (2).
- ברדנשטיין, א' 2011. שגריר ישראל בקהיר ועשרות דיפלומטים הוטסו לארץ. *מעריב NRG* (10.9.2011).
- ברקובסקי, א' וא' סופר. 2012. *גאופוליטיקה ושינויי אקלים במזרח התיכון – בואו של "השלום האקלימי": "PAX CLIMATICA"*. אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין לגאוסטרטגיה.
- ברקובסקי, א' וא' סופר. 2013. אגן ים סוף והמפרץ הפרסי-מפריפריה למרכז. *מערכות*, גליון 450, 4-9.
- ברקובסקי, א' וא' סופר. 2014. *שינויי אקלים, היסטוריה, גאופוליטיקה והמזרח התיכון*. אופקים בגאוגרפיה, 85, 221-240.
- גבור, א' 2013. הכלה הסונית: ביקור אחמידנג'אד במצרים. *מעריב NRG* (9.2.2013).
- גינת, ר' 2008. עתיד המזרח התיכון. *דיונים בביטחון לאומי*, גליון 23.
- גרינשטיין, א' 2012. מצרים ותורכיה מחממות יחסים. *מידה* (15.10.2012).
- דקל, א' וא' פרלוב. 2012. דעות רווחות בקרב הציבור הערבי ברשתות החברתיות – מארס 2012. *מבט על*, גיליון 323 (21.03.2012).
- יהושע, י' 2012. בצל האביב הערבי: ניווט סעודי זהיר מול האיום האיראני. *MEMRI* (1.1.2012).
- יוגב, ע' ו' שוויצה. מצרים-סיני-עזה: משולש האיומים על ישראל. *מבט על*, גיליון 271 (יולי).
- ישראל, א' 2011. התחזית: יהיה לוהט. *מערכות*, 439, 22-27.
- מזאל, צ' 2013. אירן ומצרים מחפשות תחומי הסכמה. *מגפון* (7.2.2013).
- מיטל, י' 2010. *מצרים: מדיניות בלימת הזעזועים, הערכה אסטרטגית לישראל* המכון למחקר ביטחון לאומי, תל אביב.
- מרכז המידע למודיעין ולטרור. 2012. *חצי האי סיני כזירה פעילה של טרור אסלאמי* (13.8.2012).
- משרד התעשייה המסחר והתעסוקה, מנהל סחר חוץ. 2011. *יחסי המסחר ישראל-מצרים* (19.12.2011).

- נשר, ט' 2012. למרות הירידה בכניסת המהגרים: 80 אלף היתרי העסקה ניתנו השנה לזרים. *הארץ* (31.12.2012).
- נתן, ג' 2011. *התמודדות המדינה עם מסתננים ומבקשי מקלט הנכנסים לישראל מגובל מצרים והטיפול בהם*. הכנסת - מרכז המחקר והמידע (25.1.2011).
- סופר, א' 2006. *המאבק על המים במזרח התיכון*. תל אביב: עם עובד.
- סופר, א' 2007. *סוגיות בגיאופוליטיקה של המזרח התיכון*. משרד הביטחון.
- סופר, א' (עורך) 2009. *פליטים או מהגרי עבודה ממדינות אפריקה*. מרכז המחקר המכללה לביטחון לאומי וקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- סופר, א' 2011. גיאואסטרטגיה ושינויי האקלים. בתוך *דוח מס' 1: סקירת ספרות זיהוי פערי ידע ועדיפות להשלמתן, מרכז ידע להערכות לשינוי אקלים בישראל*, דוח המוגש למשרד לאיכות הסביבה.
- סופר, א' וד' גרוס לן. 2008. *תמורות בגיאוגרפיה של המזרח התיכון על סף המאה ה-21*. תל אביב: עם עובד.
- פז, ש' וא' קידר. 2007. *שינויי אקלים השלכות חזויות ותופעות נצפות: רקע גלובלי ומבט ישראלי*. קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- פסקין, ד' 2010. למרות הקרירות הפוליטית, סוריה ומצרים שואפות להרחיב את היחסים ביניהן. *כלכליסט* (10.6.2010).
- פסקין, ד' 2012א. החלום המצרי: 8 מיליון תושבים בסיני. *Ynet* (23.6.2012).
- פסקין, ד' 2012ב. מצרים של מרסי תזרים 165 מיליון דולר לפיתוח סיני. *כלכליסט* (23.8.2012).
- קידר, מ' 2012. טורקיה מסתבכת. *מראה*.
- קם, א' 2011. המזרח התיכון החדש: עידן אי-הוודאות. *עדכן אסטרטגי*, 14(1).
- רבי, ע' 2010. מדיניותה האזורית של איראן המרוץ להגמוניה במזרח התיכון. בתוך ר' פדהצור (עורך), *שאיפות איראן להגמוניה אזורית*, 5-11, מרכז ש. דניאל אברהם לדיאלוג אסטרטגי, המכללה האקדמית נתניה.
- רשות האוכלוסין וההגירה. 2013. *נתוני זרים בישראל*. מהדורה מס' 1/2013 (מרץ).
- שוויצה, י' 2012. האם הג'האד העולמי מתקרב לגבולותיה של ישראל? *עדכון אסטרטגי*, 15(3).
- The Marker*. 2013. מכות מצרים החדשות: שיתוק כלכלי, זינוק באבטלה ואינפלציה דוהרת (2.4.2013).
- Ahram Online*. 2012. Egypt population reaches 91 million, grows 18 per cent in eight years (30.8.2012).

-
- Alissa, S. 2009. *The Political economy of reform in Egypt: Understanding the Role of Institutions*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Bryanski, G. 2011. Russia's Putin says Arctic trade route to rival Suez. *Reuters* (22.9.2011).
- Chen, C., B. McCarl, and C. Chang, C. 2012. Climate change, sea level rise and rice: global market implications. *Climatic change*, 110(3-4), 543-560.
- CIA *World Factbook*. 2011-2013.
- EIA. 2012. Egypt Energy Data, Statistics and Analysis. *US Energy Information Administration*.
- EIU. 2014. Egypt Builds Downstream Relations with South Sudan. *The Economist Intelligence Unit* (17.4.14).
- El Sayed, L. 2012. *Determining an Optimum Cropping Pattern for Egypt*. MA Thesis Under the supervision of Dr. Ahmed Kamaly, The American University in Cairo: Economics Department, School of Business.
- Elgin, C., and O. Öztunalı. 2012. *Shadow Economies around the World: Model Based Estimates*. Bogazici University, Department of Economics, Working Paper.
- FAO *AQUASTAT*. 2012.
- FAO *GIEWS*. 2012.
- Fecteau, A. 2012. On Toshka New Valley's mega-failure. *Egypt Independent* (26.4.2012).
- Fick, M. 2012. Egypt and Sudan on road to repair old relationship. *The National* (9.10.2012).
- Gerges, F. 2013. The Obama approach to the Middle East: the end of America's moment? *International Affairs*, 89(2), 299-323.
- Ghoneim, A., and O. Helmy. 2010. *Maritime Transport and Related Logistics Services in Egypt*. International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD).
- Gismatullin, E. 2012. Egypt Importing Gas for First Time as Exports Disappear. *Bloomberg* (11.12.2012).
- Gutner, T. L., S. Goma, and S. Nasser. 1999. *The political economy of food subsidy reform in Egypt*. International Food Policy Research Institute, Food Consumption and Nutrition Division.

- Henderson, R. 2005. The Egyptian Coptic Christians: the conflict between identity and equality. *Islam and Christian–Muslim Relations*, 16(2), 155-166.
- Hope, B. 2012. Egypt's new Nile Valley: Grand plan gone bad. *The National* (22.4.2012).
- Hudson, M. 2013. Geopolitical shifts: Asia rising, America declining in the Middle East? *Contemporary Arab Affairs*, 6(3), 458-466.
- Johnstone, S., and J. Mazo. 2011. Global warming and the Arab Spring. *Survival*, 53(2), 11-17.
- Kandil, H. 2012. (Minister of Water Resources and Irrigation (MWRI)), Water Management Challenges and Options in Egypt, Presentation prepared for *International Water Week Conference in Amsterdam*.
- Karasik, T. 2013. Arms to Egypt, from Russia with love. *Al-Arabiya* (20.11.2013).
- Kaufmann, D., A. Kraay, and M. Mastruzzi. 2010. The Worldwide Governance Indicators: A Summary of Methodology, Data and Analytical Issues. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 5430.
- Konan, D., and K. Maskus. 2000. Joint trade liberalization and tax reform in a small open economy: The case of Egypt. *Journal of Development Economics*, 61(2), 365-392.
- McCartney, M. P., T. Alemayehu, S. B. Awulachew, and Y. Seleshi. 2009. *Evaluation of current and future water resources development in the Blue Nile*. IWMI RR, forthcoming.
- Middle East Monitor*. 2013. Egyptians living and working abroad transfer \$19 billion (14.4.2013).
- Müller-Mahn, D. 1998. Spaces of poverty: The geography of social change in rural Egypt. In S. Hopkins, and K. Westergaard (eds.), *Directions of change in rural Egypt*, 256-276, The American University in Cairo Press.
- Peel, M., and C. Hall. 2013. Saudi Arabia and UAE prop up Egypt regime with offer of \$8bn in aid. *Financial Times* (9.7.13).
- Rutherford, B. 2013. *Egypt After Mubarak: Liberalism Islam, and Democracy in the Arab World*. Princeton University Press.
- Saleh, E. 2008. *An Economic Study of the Optimal Utilization of Land Resources in Egypt in Light of Local and International Changes*. (Unpublished doctoral dissertation), Cairo University.

Sika, N. 2010. Highly-Skilled Migration Patterns and Development: The Case of Egypt. *CARIM Analytic and Synthetic Notes*, 2010/17.

Sparavigna, A. 2013. The Shrinking Toshka Lakes in the Google Earth Images. *International Journal of Sciences*, 2, 92-94.

State of the River Nile Basin. 2012. Nile Basin Initiative.

Sudan Tribune. 2014. South Sudan signs military cooperation deal with Egypt (23.3.14).

Transparency international world corruption index. 2011. *Transparency international*.

UNWTO. 2012. Annual Report 2011.

Woodward, P. 2010. Egypt, North and South Sudan: Security and Stability. In J. Høigilt, and Ø. Rolandsen (eds.), *Making Cooperation Attractive: Post-referendum Relations between Egypt and the Sudan*, 13-20, Fafo & PRIO.

World Bank. different years.

Yaari, E. 2012. Sinai: A New Front. *Policy notes*, The Washington institute for near east policy, No. 9.

Zohry, A. 2002. *Rural to Urban Migration: A Study of Upper Egyptian laborers in Cairo*. University of Sussex at Brighton, Center for Comparative Study of Culture, Development and the Environment (CDE).

Zohry, A. 2003. Nutritional habits of unskilled rural laborers in Cairo. *Nutritional Anthropology*, 26, 19-22.

Zohry, A. 2005. *Interrelationship between Internal and International Migration in Egypt*. Development Research Center on Migration, Globalization, and Poverty, University of Sussex, Brighton.

Zohry, A. 2007. *Migration and Development in Egypt*. Robert Bosch Foundation Institute for Migration and Cultural Studies (IMIS), Osnabruck University.

Zohry, A. 2012. *Internal Migration and Urban Food Security: Findings from Cairo*. African food security Urban Network: Conference on Migration, Urbanization and Food Security in Cities of the Global South, Protea Breakwater Lodge Cape Town.

בערבית

אל-אקתצאד 2007. משרועאת עמלאקה - משרוע תרעת אל-סלאם.
الاقتصاد، للمشروعات عملاقة - مشروع ترعة السلام لله، ٢٠٠٧

בקה, חסין עלי. 2013. מצרים במדיניות החוץ הטורקית - המציאות שלאחר המהפכה וסיכויי העתיד.
אלג'זירה. <http://studies.aljazeera.net/reports/2013/01/201313103459814100.ht>

וזארה אל-מוארד אל-מאא'יה ואל-רד. 2012. משרוע תרעת אל-סלאם.
وزارة الموارد المائية والري، للمشروع ترعة السلام لله، أغسطس ٢٠١٢

מחיט. 2012. קנדיל: מצרים וירדן יחדשו את הקשרים ההיסטוריים בנחישות למול האתגרים והמטרות,
<http://www.moheet.com/2012/12/21/%D9%82%D9%86%D8%AF%D9%>

למצרים מקום בל יימחה בהיסטוריה האנושית. היתה צור מחצבתן של הפירמידות, של אבן הרוזטה ושל הספרייה הגדולה באלכסנדריה, חותמה היה טבוע על העולם העתיק כולו. מצרים המודרנית אינה דומה לקודמתה העתיקה. תושביה כיום אינם צאצאי העם המצרי הקדום, לא אתנית ולא תרבותית. זאת מדינה הנמצאת במצב של אי-סדר חברתי ופוליטי והתלויה במובנים רבים בסביבתה הקרובה והרחוקה. מצרים עומדת כיום בצומת דרכים פוליטי וגאופוליטי. זו לה שעת מבחן, מבחן הקשור בטבע, באדם ובפוליטיקה האזורית והבינלאומית. מבחן קשה זה אינו סוגיה מצרית פנימית בלבד. למצרים חשיבות אזורית, אף שהיא לא בשיא כוחה. בערה שתידלק במצרים עלולה להתפשט לאזור כולו על כן, להתפתחויות במצרים יכולות להיות השלכות רחבות לישראל. חשוב אפוא להכירה ולהבין את הנושאים המורכבים המעצבים את דמותה בשנת 2014.

מסמך זה הוא פרי עבודה של חניכי המכללה לביטחון לאומי מחזור מ' (2012-2013). היא עודכנה ונערכה לשנת 2014 על יד ד"ר אנטון ברקובסקי, עמית מחקר בקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה. ופרופ' ארנון סופר שהנחה את חניכי המכללה בעבודה זו ומשמש ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה.

